

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/66321> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Daalder, E.S.

Title: De rechtspraakverzamelingen van Julius Paulus : recht en rechtvaardigheid in de rechterlijke uitspraken van keizer Septimius Severus

Issue Date: 2018-10-23

4.1 PUBLICATIE VAN RECHTSPRAAK EN KEIZERLIJKE REGELGEVING

4.1.1 Publicatie van rechtspraak in het Romeinse recht

Waarom besloot Paulus op enig moment om de rechterlijke uitspraken van Septimius Severus te verzamelen en uit te geven? Deze onderneming is voor een Romeinse jurist uniek, daar zij – anders dan moderne juristen – niet de gewoonte hadden collecties van rechterlijke uitspraken samen te stellen en te publiceren. Sterker nog, de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* zijn het enige voorbeeld van een dergelijke collectie.¹ Dit kan worden verklaard door het feit dat de Romeinse rechter – of het nu een formulaprocedure of een *cognitio extra ordinem* betrof – zijn uitspraken in beginsel niet behoorde te baseren op rechterlijke uitspraken, maar op het *ius civile* en het *ius honorarium*. Rechtspraak werd met andere woorden niet beschouwd als een rechtsbron.² Behoudens één uitzondering (keizerlijke *decreta*), wordt rechtspraak ook niet als rechtsbron vermeld in de opsomming van rechtsbronnen in Gai. 1,1-8. De traditionele afwijzende houding ten aanzien van het gebruik van rechtspraak als rechtsbron is niet alleen kenmerkend voor de klassieke periode, maar treffen we ook later nog aan in een beroemde constitutie van Justinianus, die grote invloed heeft gehad op de Europese juridische traditie:

C. 7,45,13: 'Keizer Justinianus aan Demosthenes, de gardeprefect. Geen enkele rechter of arbiter hoeft de prejudiciële uitspraken volgen, waarvan hij meent dat zij op onjuiste wijze zijn beoordeeld, en dit geldt des te meer voor de uitspraken van zeer edelachtbare prefecten of andere voorname rechters (want als iets niet goed is beslecht, moet deze foute uitspraak niet worden toegepast in het proces van anderen, aangezien er niet moet worden geoordeeld aan de hand van precedenten, maar aan de hand van de wetten), en ook niet als de uitspraken door de hoogste prefect of een of andere zeer hoge magistraat in een gerechtelijke procedure zijn gedaan: maar wij bepalen dat al onze rechters de waarheid en de voetsporen van de wetten en de rechtvaardigheid volgen.'³

-
- 1 Schulz, *Geschichte*, 181; Rizzi, *Imperator Cognoscens*, 132-133 nt. 96; Zwolve, 'Decreta Frontiana'; Mantovani, 'More than codes', 34.
 - 2 Toonaangevend voor deze opvatting is nog steeds Kaser, 'Urteil'. Zie daarnaast bijvoorbeeld ook Buckland & Stein, *Tekst-book of Roman law*, 638 en Zwolve & Janssen, *Publiciteit*, 1 e.v.
 - 3 Imp. Justinianus A. Demostheni pp. *Nemo iudex vel arbiter existimet neque consultationes, quas non rite iudicatas esse putaverit, sequendum, et multo magis sententias eminentissimorum praefectorum vel aliorum procerum (non enim, si quid non bene dirimatur, hoc et in aliorum iudicum vitium extendi oportet, cum non exemplis, sed legibus iudicandum est), nec si cognitionales sint amplissimae praefecturae vel alicuius maximi magistratus prolatae sententiae: sed omnes iudices nostros veritatem et legum et iustitiae sequi vestigia sancimus*. Zie bijvoorbeeld ook Plin. *Ep.* 10,65.

Uit deze constitutie volgt dat Romeinse rechters werden geacht in beginsel niet op basis van precedenten, maar op grond van de wet uitspraak te doen: *'non exemplis, sed legibus iudicandum est'*. Tegelijkertijd kan uit de constitutie ook worden afgeleid dat eerdere uitspraken van andere rechters wel degelijk een rol konden spelen in de Romeinse rechtszaal, mits zij maar getuigden van een juiste opvatting van het recht. Dat de gewoonte bestond om in gerechtelijke procedures rechterlijke uitspraken als bewijs voor een gewenste toepassing van een bepaalde rechtsregel, dat wil zeggen voor forensisch-retorische doeleinden, aan te voeren, blijkt ook uit epigrafische en literaire bronnen.⁴ Uit deze praktijk kan echter niet worden geconcludeerd dat de rechtspraak ook daadwerkelijk nieuwe rechtsregels voortbracht (dat er met andere woorden sprake was van rechtsvorming door de rechter) noch dat rechterlijke uitspraken door de Romeinse juristen als een rechtsbron werden beschouwd.

De afwijzing van rechtspraak als rechtsbron wordt meestal in verband gebracht met het formulaproces en het onderscheid tussen de fase *in iure* en de fase *apud iudicem*, waar deze procesvorm door werd gekenmerkt.⁵ Deze tweedeling van de procedure had als gevolg dat de omlijning van de rechtsstrijd door de keuze van rechtsacties (*actiones/formulae*) en verweermiddelen (*exceptiones*) onder toezicht van een magistraat, meestal de *praetor*, plaatsvond. In de hierop volgende fase *apud iudicem* velde een *iudex privatus* vervolgens een oordeel op basis van de door de *praetor* opgemaakte procesakte. Zowel de *praetor* als de *iudex privatus* hadden in de meeste gevallen geen juridische opleiding genoten. Zij lieten zich bij de uitoefening van hun taken daarom bijstaan door een *consilium* van juristen die hen adviseerden over de juridische aspecten van de zaak. Het gevolg van deze constructie was dat in de klassieke periode niet zozeer het oordeel van *iudex privatus*, maar de *communis opinio* van de juristen werd beschouwd als een bron van recht.⁶ De inrichting van het formulaproces bracht daarnaast met zich mee dat wanneer er geen actie of verweermiddel voor een specifiek geschil bestond, de *praetor* – en niet de rechter – een nieuwe procesgang creëerde door de aanpassing van een bestaande *formula* of het toekennen van een *actio in factum*.⁷ Rechtsvorming en rechtsvinding waren in het Romeinse procesrecht dus niet de taak van de rechter, maar van een *magistraat*, die met de uiteindelijke

4 Zie hierover C. Ando, 'Exemplum, analogy, and precedent in Roman law' in: M. Lowrie & S. Lüdemann (ed.), *Between exemplarity and singularity: literature, philosophy, law*, Londen etc.: Routledge 2015, 111-122, die o.a. verwijst naar *Rhet. ad Her.* 2,13-14 en 19-20 en P. Oxy. 8, 1102 r. 6-7 en 13-14. Zie daarnaast ook Metzger, 'Roman judges', 243-275, R. Katzoff, 'Precedents in the courts of Roman Egypt' *ZSS* 89 (1972), 256-292 en D. Nörr, 'Exempla nihil per se valent. Bemerkungen zu Paul. 15 quaest. D. 46,3,98,8; 72 ad ed. D. 45,1,83,5' *ZSS* 126 (2009), 1-54.

5 Metzger, 'Roman judges', 251; Zwalve, 'Decreta Frontiana', 376-377.

6 Gai. 1,2 en 7. Zie ook Zwalve, 'Decreta Frontiana', 376-377.

7 Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 238-239.

berechting van het geschil weinig te maken had.⁸ Tot slot geschiedde de uitspraak van de *iudex* in een formulaproces mondeling en bevatte in de meeste gevallen geen motivering, hetgeen de precedentwerking van dergelijke uitspraken vrijwel onmogelijk maakte.⁹

Op de regel dat de rechter geen uitspraak mocht doen op grond van precedentes bestond slechts één uitzondering, te weten de rechterlijke uitspraken van de keizer zelf. Zoals in hoofdstuk 2 reeds is vastgesteld, waren de Romeinse juristen van mening dat aan de *decreta* van de keizer – net als aan andere keizerconstituties – kracht van wet moest worden verbonden en dat zij dus tot de bronnen van het recht behoorden. Dit betekende dat een lagere rechter die een geschil beoordeelde in beginsel wél aan een uitspraak van de keizer over soortgelijke materie gebonden was, mits de hieruit voortvloeiende regel voldoende algemeen was geformuleerd. De meeste moderne auteurs verbinden hieraan de conclusie dat de rechterlijke uitspraken van de keizer toegankelijk dienden te zijn voor de justitiabelen. Zij gaan er daarom van uit dat de kenbaarheid van de uitspraken van Severus en de juridische problematiek waarop zij betrekking hadden de primaire reden voor Paulus moet zijn geweest om de uitspraken van deze keizer te verzamelen en te publiceren.¹⁰ Voordat deze opvatting aan een nadere beschouwing kan worden onderworpen, moet echter eerst enige aandacht worden besteed aan de bekendmaking van keizerlijke wetgeving in het algemeen en het verzamelen en publiceren van constitutieverzamelingen in het bijzonder.

4.1.2 Publicatie van keizerlijke regelgeving

4.1.2.1 Bekendmaking van keizerlijke regelgeving in het algemeen

Wanneer men spreekt over de kenbaarheid van keizerlijke regelgeving (d.w.z. keizerconstituties) moet men een onderscheid maken tussen de primaire bekendmaking door de keizerlijke kanselarij zelf en de vraag of en zo ja, op welke wijze de verdere verspreiding van de constitutie ten behoeve van de rechtspraktijk in de rest van het rijk plaatsvond. Beide aspecten zullen hieronder afzonderlijk worden behandeld.

Om te beginnen kan worden vastgesteld dat algemene verordeningen zoals *edicta* waarschijnlijk in het openbaar werden gepubliceerd en vervolgens vaak op expliciet bevel van de keizer over het rijk werden verspreid.¹¹

8 Metzger, 'Roman judges', 251. Zie voor de rechtskracht van de *edicta* van magistraten Gai. 1,2 en 6.

9 Metzger, 'Roman judges', 251. Zie ook Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 371.

10 Zie paragraaf 4.2.1 *infra*.

11 Zie over de bekendmaking en verspreiding van deze vorm van keizerlijke regelgeving von Schwind, *Publikation*, 157-164, Eck, 'Zur Durchsetzung', 915 e.v., Ando, *Imperial ideology*, 73 e.v. en i.h.b. 96 e.v. en Mantovani, 'More than codes', 34. Over de vraag of edicten ook op de plaats van uitvaardiging publiekelijk bekend werden gemaakt bestaat tot op heden enige twijfel, waarover von Schwind, *Publikation*, 160 e.v.

Een centrale rol werd hierin gespeeld door de provinciegouverneurs en andere lokale overheden, die verantwoordelijk waren voor de bekendmaking van dergelijke wetgeving.¹² De publicatie van edicten vond normaliter plaats door het ophangen van een kopie van de tekst van het besluit in een publieke, voor alle burgers toegankelijke ruimte. Zo vermeldt Flavius Josephus bijvoorbeeld dat een edict van Claudius over de positie van de joden de volgende slotformule bevatte:

Joseph. *Ant. Jud.* 19,291: 'Het is mijn wens dat dit edict schriftelijk vastgelegd en bekend gemaakt wordt door de bestuurders van de steden en de *coloniae* en de *municipia* in en buiten Italië alsmede door de koningen en andere machthebbers door middel van hun vertegenwoordigers, en dat het gedurende een termijn van tenminste dertig dagen tentoongesteld wordt op een zodanige plaats dat men het van de grond af goed kan lezen.'¹³

De kopie van het edict diende in het algemeen dertig dagen te blijven hangen.¹⁴ In sommige gevallen moest de tekst van het edict daarnaast ook in het openbaar worden voorgelezen.¹⁵

De zojuist beschreven publiekelijke bekendmakingsmechanismes werden echter niet gehanteerd voor de antwoorden van de keizer op individuele petitie's in de vorm van *rescripta*, of zijn rechterlijke beslissingen in individuele geschillen in de vorm van *decreta*. In het geval van *rescripta* moet een onderscheid worden gemaakt tussen de initiële bekendmaking van *epistulae* en die van *subscriptiones*. Wanneer de keizer ervoor koos om een petitie te beantwoorden in de vorm van een *epistula*, werd deze brief rechtstreeks toegezonden aan de indiener.¹⁶ *Subscriptiones* kenden daarentegen een publiekere vorm van bekendmaking. Nadat de petitie door de keizer en zijn kanselarij was behandeld en een beslissing was genomen, werd het rescript opgehangen (*proponere*) bij de verblijfplaats van de keizer in Rome of in de provincies. De verzoeker en eventuele andere belanghebbenden en geïnteresseerden, waaronder ook juristen, konden vervolgens een afschrift

12 Von Schwind, *Publikation*, 157; Eck, 'Zur Durchsetzung', 922 e.v.; Ando, *Imperial ideology*, 96 e.v.

13 τοῦτό μου τὸ διάταγμα τοῦς ἄρχοντας τῶν πόλεων καὶ τῶν κολωνιῶν καὶ μουνικιπίων τῶν ἐν τῇ Ἰταλίᾳ καὶ τῶν ἐκτός, βασιλεῖς τε καὶ δυνάστας διὰ τῶν ἰδίων πρεσβευτῶν ἐγγράψασθαι βούλομαι ἐκκείμενόν τε ἔχειν οὐκ ἔλαττον ἡμερῶν τριάκοντα ὅθεν ἐξ ἐπιπέδου καλῶς ἀναγνωσθῆναι δύνανται. De vertaling is ontleend aan F.J.A.M. Meijer & M.A. Wes, *Flavius Josephus. De Oude Geschiedenis van de Joden. Deel III: Boek XIV-XX*, Amsterdam: Ambo 1998, 419. Vgl. ook D. 14,3,11,3.

14 Ando, *Imperial ideology*, 99.

15 Ando, *Imperial ideology*, 101 e.v.; Mantovani, 'More than codes', 34

16 Sirks, 'Making a request', 123 o.v.n. Williams, 'The *libellus* procedure', 87-88. Zie daarnaast Wilcken, 'Zu den Kaiserreskripten', 15 en Coriat, *Le prince*, 582-583. In uitzonderlijke gevallen werden ook *subscriptiones* aan de verzoeker toegezonden, zie hierover Honoré, *Emperors*, 47-48.

van de beslissing maken.¹⁷ Een mooie illustratie van deze praktijk wordt gevormd door een beroemde inscriptie uit Scaptopara uit het jaar 238,¹⁸ die een afschrift van een rescript van Gordianus in reactie op een petitie van de stad Scaptopara bevat en waarvan het origineel was gepubliceerd in de *porticus* van de thermen van Trajanus in Rome (*'descriptum et/recognitum factum ex libro libellorum rescriptorum a domino n(ostro) Imp(eratore) Caes(are) M(arco) Antonio Gordiano Pio Felice Aug(usto) et propo(sitorum) Romae in portico thermarum Traianarum'*).¹⁹ De rescripten werden vervolgens na een periode van enkele dagen of weken verwijderd en opgeslagen in de archieven van de keizer en/of de provinciegouverneur.²⁰

In hoeverre deze procedure ook van toepassing was op de bekendmaking van *decreta* is onduidelijk. In hoofdstuk 2 is reeds betoogd dat de keizer in beginsel mondeling uitspraak deed in het bijzijn van partijen en dat zij mogelijk ook een schriftelijke kopie van het keizerlijk oordeel kregen.²¹ Daarnaast werden de keizerlijke uitspraken met de bijbehorende procesdossiers en de proces-verbalen van de hoorzittingen opgeslagen in de keizerlijke archieven.²² Over de vraag of op de uitspraak ten overstaan van partijen ook nog een (schriftelijke?) publiekelijke bekendmaking volgde bestaat echter tot op heden geen enkele duidelijkheid. Sommige auteurs betogen dat keizerlijke *decreta* op dezelfde wijze bekend werden gemaakt als *subscriptiones*, dat wil zeggen door ze in de verblijfplaats van de keizer op een openbare plek op te hangen.²³ Voor deze stelling bestaat echter vrijwel geen bewijs. Een zaak in de *Decreta*, D. 36,1,76,1, lijkt bovendien juist in de tegenstelde richting te wijzen.²⁴ Dit geschil had betrekking op de uitleg van de bewoordingen van een *fideicommissum hereditatis* dat was vermaakt aan de begunstigde onder de voorwaarde dat hij zijn twintigste levensjaar had bereikt (*'si ad annum vicensimum aetatis pervenisset'*). De ene partij betoogde dat de begunstigde de leeftijd van 19 jaar moest hebben bereikt om zijn recht op uitkering

17 De grondlegger van deze theorie over de bekendmaking van rescripten is U. Wilcken, 'Zur den Kaiserreskripten'. Zie daarnaast ook de artikelen van Williams, D'Ors en Martin en Nörr over dit onderwerp: Williams, 'The *libellus* procedure'; *idem*, 'The publication of imperial subscripits' *ZPE* 90 (1980), 283-294 (reactie op D'Ors & Martin); *idem*, 'Epigraphic texts and imperial subscripits: a survey' *ZPE* 66 (1986), 181-207; A. D'Ors & F. Martin, 'Propositio libellorum' *AJPh* 100 (1979), 111-124; Nörr, 'Reskriptenpraxis'. Andere behandelingen van de materie zijn te vinden in von Schwind, *Publikation*, 167 e.v., Millar, *Emperor*, 537 e.v., Honoré, *Emperors*, 45-48 en Sirks, 'Making a request', 125-128.

18 *CIL* 3, 12336 = *FIRA* I, nr. 106.

19 Vgl. bijvoorbeeld ook C. 3,32,1 (Septimius Severus en Caracalla, 210 n. Chr.): *PP.* [= *propositum*] *III non. Mai. Eboraci Faustino et Rufo cons.*

20 Zie bijvoorbeeld Schiller, *Roman law*, 501, Honoré, *Emperors*, 46 en Mantovani, 'More than codes', 34. Over de keizerlijke archieven, zie paragraaf 3.2.2.

21 Zie paragraaf 2.2.5.

22 Zie paragraaf 3.2.2.

23 Turpin, 'Apokrimata', 152 e.v.

24 Zie daarnaast ook von Schwind, *Publikation*, 164-166 en Schiller, 'Apokrimata subscripits', 75-82, die beide betogen dat er geen publiekelijke bekendmaking van keizerlijke *decreta* plaatsvond.

geldend te kunnen maken, terwijl van de andere zijde werd beargumenteerd dat een dergelijke voorwaarde veronderstelde dat de begunstigde 20 jaar oud moest zijn om het *fideicommissum* op te kunnen eisen. Uit een tweetal teksten van Marcellus in de Digesten blijkt dat Marcus Aurelius zich enkele jaren eerder over een zaak uit Germania met vrijwel hetzelfde feitencomplex had gebogen en had beslist dat een dergelijke bepaling voorzag in het daadwerkelijk bereiken van de genoemde leeftijd (*in casu* 16 jaar, in het door Paulus beschreven geval 20 jaar).²⁵ Dit *decretum* werd echter door geen van de betrokken partijen noch door de juristen in het *consilium* aangedragen als oplossing voor het geschil. Hieruit kan worden afgeleid dat het decreet van Marcus Aurelius geen algemene bekendheid genoot in de rechtspraktijk, hetgeen lijkt te impliceren dat er geen publieke bekendmaking van de uitspraak had plaatsgevonden.²⁶ Wellicht was deze zelfs niet in de keizerlijke archieven opgenomen (hetgeen mogelijk kan worden verklaard uit het feit dat de uitspraak waarschijnlijk door Marcus Aurelius in Germania was gedaan).

4.1.2.2 *Verspreiding van rescripten en decreten*

Hierboven is reeds opgemerkt dat algemene regelgeving van de keizer in de vorm van edicten actief door de Romeinse en lokale overheden bekend werd gemaakt aan alle inwoners van het rijk. De verspreiding van de keizerlijke beslissingen in individuele gevallen, zoals rescripten en decreten, en in het bijzonder de kenbaarheid hiervan voor derden zijn daarentegen tot op heden een problematisch vraagstuk gebleken.²⁷ Er zijn geen aanwijzingen voor het bestaan van een geüniformeerd systeem of proces om dit soort keizerconstituties over het rijk te verspreiden, zoals dit wel bestond voor de *edicta* van de keizer. Tegelijkertijd konden keizerlijke rescripten en decreten wel degelijk nieuwe regelgeving bevatten, die ook voor niet bij de petitie of het geschil betrokken personen relevant was.²⁸ Hoe bereikten dergelijke beslissingen andere justitiabelen dan de betrokken partijen?

In sommige – incidentele – gevallen publiceerden lokale overheden of andere geadresseerden van een rescript zelf de keizerlijke antwoorden op hun petitie in de vorm van inscripties.²⁹ Een voorbeeld hiervan is de reeds hierboven besproken inscriptie uit Scaptopara, waarin een rescript van Gordianus is opgenomen. Een ander voorbeeld is de *Saltus Burunitanus*-inscriptie, die het antwoord van Commodus op een klacht van de bewoners van een keizerlijk landgoed over het gedrag van de keizerlijke toezichthou-

25 D. 30,49 *pr.* en D. 35,1,48.

26 Dat Marcellus het *decretum* in D. 35,1,48 noemt, kan worden verklaard door het feit dat hij onderdeel uitmaakte van het *consilium* van Marcus Aurelius en om die reden bij de procedure aanwezig was geweest, zie Kunkel, *Herkunft*, 213.

27 Millar, *Emperor*, 648; Ando, *Imperial ideology*, 80; Tuori, *Emperor*, 256.

28 Vgl. paragraaf 2.1.2.2 en 2.2.5.

29 Mantovani, 'More than codes', 35.

ders bevat.³⁰ Hierbij moet worden opgemerkt dat dergelijke rescripten niet zozeer in juridisch opzicht erg relevant waren, als wel dat zij een gunst van de keizer aan de verzoeker(s) bevatten en waarschijnlijk om die reden in steen werden vereeuwigd. Door dergelijke antwoorden van de keizer op dit soort petitieën op deze wijze te publiceren, lieten gemeenten of gemeenschappen zien dat zij in direct contact stonden met de keizer en dat hun belangen door hem werden beschermd. Hetzelfde lijkt het geval te zijn geweest bij de reeds in hoofdstuk 2 besproken Dmeir-inscriptie, die een woordelijk verslag van een gerechtelijke hoorzitting van Caracalla bevat.³¹

Wanneer men wist dat een keizer een rescript of een decreet over een bepaald onderwerp had uitgevaardigd, kon men een afschrift hiervan (laten) maken uit de keizerlijke archieven.³² Zo wordt in de Scaptopara-inscriptie bijvoorbeeld vermeld dat de inscriptie is gebaseerd op een afschrift van het rescript uit de archieven van de keizer.³³ Dat het ook mogelijk was om een kopie te vragen van een *decretum* blijkt uit *CIL* 3, 411, een rescript van Antoninus Pius waarin de keizer aan ene Sextilius Acutianus, een vertegenwoordiger van de inwoners van Smyrna, toestaat een afschrift te laten maken van een *sententia* van Hadrianus:

CIL 3, 411: '(...) Keizer Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius aan Sextilius Acutianus. Ik sta aan jou toe een afschrift te maken van de uitspraak (*sententia*) van mijn vergoddelijkte vader, als hij iets heeft gezegd dat als uitspraak kan worden aangemerkt. Ik heb dit gerescribeerd. Ik [een ambtenaar van de kanselarij] heb dit gecertificeerd. De negentiende [rol?], uitgevoerd op 8 april te Rome, terwijl Antoninus en Praesens beide voor de tweede keer consul waren [139 n. Chr.] (...) Stasimus en Daphnis, kopieer deze uitspraak of constitutie van het origineel.'³⁴

De verspreiding van de keizerlijke rescripten en decreten geschiedde echter vooral door middel van de werken van de Romeinse juristen. Zij – in het bijzonder de juristen die deel uitmaakten van de keizerlijke kanselarij en toegang hadden tot de keizerlijke archieven³⁵ – fungeerden met betrekking tot de keizerlijke regelgeving als het doorgeefluik tussen de keizer en de rest van het rijk.³⁶ Zij namen de keizerlijke rescripten en decreten in grote getale in

30 *CIL* 8, 10570 = *CIL* 8, 14464 = *FIRA* I, nr. 103.

31 Stolte, 'Jurisdiction', 267 en Tuori, *Emperor*, 253 en 257.

32 Honoré, *Emperors*, 48; Ando, *Imperial ideology*, 80 e.v., i.h.b. nt. 23; Zwolve, 'Decreta Frontiana', 378-379.

33 *CIL* 3, 12336 *i.f.*

34 = *FIRA* I, nr. 82: "GR" // Imp(erator) Caesar T(itus) Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius Sextilio Acutiano sententiam divi patri(s) mei / si quid pro sententia dixit describere tibi permitto / rescripsi recognovi undevicensimus act(um) VI Idus April(es) Romae Caes(are) / Antonino II et Praesente II co(n)s(ulib)us // "GR" // Stasime Daphni edite ex forma sententiam vel constitutionem.

35 Zie over het gebruik van de keizerlijke archieven door de juristen, paragraaf 3.2.2 *supra*.

36 Schulz, *Geschichte*, 180; Schiller, *Roman law*, 9; Coriat, *Le prince*, 635 e.v.; Sirks, 'Making a request', 128.

hun werken op³⁷ en maakten ze bruikbaar voor de rechtspraak door ze van commentaar te voorzien en te verbinden met eerdere (dikwijls niet-keizerlijke) wetgeving. Met de verspreiding van hun werken werd op deze wijze tegelijkertijd ook de inhoud van de keizerconstituties toegankelijk gemaakt.

Rescripten en decreten worden niet in gelijke mate geciteerd door de Romeinse juristen, zij plegen de *rescripta* van de keizer vele malen vaker in hun werken als bron van recht aan te halen dan de keizerlijke *decreta*.³⁸ Voor dit onderscheid kunnen verschillende verklaringen worden gegeven. Zoals in hoofdstuk 2 reeds is opgemerkt, trad de keizer met zijn rescriptenpraktijk in een bestaande traditie en bouwde in essentie voort op de respondeerpraktijk van de gewone juristen. Een *rescriptum* was niets anders dan een rechtsgeleerd advies van de keizer met dien verstande dat een advies van de keizer op basis van diens *auctoritas* altijd moest worden beschouwd als de heersende opvatting (de *communis opinio*) over een bepaald vraagstuk.³⁹ Het is dan ook niet verwonderlijk dat de juristen, die de gewoonte hadden om elkaars opvattingen en *responsa* over een bepaald leerstuk te citeren, in hun werken vanaf een zeker moment ook de opvattingen van de keizer in de vorm van diens *rescripta* opnamen. Voor de *decreta* van de keizer lag dit anders. Zoals in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk is benadrukt, beschouwden de Romeinse juristen rechtspraak in beginsel niet als een rechtsbron. Het lag om die reden ook minder voor de hand om de rechterlijke uitspraken van de keizer als een rechtsbron te citeren. Daar komt nog bij dat de keizerlijke *decreta* zich – gezien hun nauwe verwevenheid met de feiten en de omstandigheden van het incidentele geval – minder vaak leenden voor toepassing in andere gevallen. De juridische *rescripta* van de keizer bevatten daarentegen meestal een algemeen antwoord op een concrete rechtsvraag en hadden om die reden een veel grotere relevantie voor de rechtspraak.

4.1.2.3 Verzamelingen van keizerlijke regelgeving door juristen?

Naar aanleiding van het bovenstaande rijst de vraag of de Romeinse juristen zich ook bezig hebben gehouden met het samenstellen en uitgeven van afzonderlijke collecties van keizerlijke rescripten en/of decreten. In het algemeen wordt aangenomen dat de publicatie van verzamelingen van keizerlijke regelgeving gedurende het Principaat niet behoorde tot het traditionele juridische literaire genre.⁴⁰ Dit is zeker het geval voor de rechterlijke uitspraken van de keizer. Behoudens de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae*, kennen we uit de Digesten géén andere voorbeelden van collecties van keizerlijke *decreta*. Door sommige auteurs wordt nog weleens een werk met de titel *Decreta Frontiana* van de jurist Titius Aristo in één adem met de rechtspraak-

37 Het aantal keizerlijke edicten dat door de juristen in hun werken werd opgenomen is daarentegen verwaarloosbaar, zie Coriat, *Le prince*, 114 e.v. en i.h.b. 117-118.

38 Zie voor de Severische periode Coriat, *Le prince*, 114 e.v.

39 Vgl. Zwalve, *Beknopte geschiedenis*, nr. 42.

40 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 875 en Schulz, *Geschichte*, 179-180.

verzamelingen van Paulus genoemd.⁴¹ Er wordt in de Digesten slechts eenmaal melding gemaakt van dit werk in D. 29,2,99, waarin door Pomponius een rechtszaak tussen twee erfgenamen wordt behandeld die hij zou hebben ontleend aan de bovengenoemde *Decreta Frontiana* van Aristo.⁴² Uit deze vermelding wordt soms opgemaakt dat de *Decreta Frontiana* een collectie rechterlijke uitspraken van ofwel keizer Domitianus,⁴³ ofwel de senaat⁴⁴ bevatte. Zeer recent is echter overtuigend aangetoond dat dit werk geen verzameling van keizerlijke of senatoriale decreten was, maar dat het gaat om observaties en aantekeningen (*notae*) van Titius Aristo bij de rechterlijke beslissingen (*decreta*) van een consul met de naam Fronto, Frontonianus of Frontinus.⁴⁵

Voor het bestaan van verzamelingen van keizerlijke rescripten is het bewijs iets beter. Uit de Digesten is ons één verzameling van rescripten bekend, te weten de *Constitutionum libri XX* ('Twintig boeken keizerconstituties'), die door de *Index Florentinus* en de inscripties van de in de Digesten opgenomen teksten wordt toegeschreven aan een jurist met de naam Papirius Justus.⁴⁶ De meeste auteurs zijn van mening dat deze Papirius Justus kan worden geïdentificeerd als de jurist en hofambtenaar M. Aurelius Papirius Dionysius, die een succesvolle carrière doorliep onder het bewind van Marcus Aurelius en Commodus.⁴⁷ Hoewel de titel *Constitutionum libri XX* lijkt te impliceren dat het een verzameling van verschillende soorten keizerconstituties betrof, zijn uit het werk van Papirius Justus slechts rescripten van Marcus Aurelius en Lucius Verus overgeleverd.⁴⁸

4.1.2.4 Overige verzamelingen van keizerlijke regelgeving

Uit het feit dat de juristen zelf vrijwel geen afzonderlijke verzamelingen van keizerlijke regelgeving publiceerden, mag niet worden geconcludeerd dat dergelijke collecties in het geheel niet bestonden. Om te beginnen wordt

41 Waarover meest recent Zwalve, 'Decreta Frontiana'.

42 D. 29,2,99: 'Aristo in decretis Frontianis ita refert: (...)'.
 43 Th. Mommsen, 'Sextus Pomponius' *Zeitschrift für Rechtsgeschichte* 7 (1868), 475-476. Hij lijkt te worden gevolgd door Schulz, *Geschichte*, 181.

44 Lenel, *Palingenesia I*, 59; Karlowa, *Rechtsgeschichte I*, 700.

45 Zwalve, 'Decreta Frontiana'.

46 De *Index* (XXIII) vermeldt alleen de naam 'Ἰούστος'. De inscripties van de Digestenteksten uit het werk spreken echter over 'Papirius Iustus', zie bijvoorbeeld D. 42,1,35. Zie over dit werk: M. Scarlata Fazio, 'Brevi osservazioni sull'opera di Papirio Giusto Constitutionum l. XX' *SDHI* 5 (1939), 414-419; E. Volterra, 'L'Ouvrage de Papirius Justus Constitutionum libri XX' in: J.A. Ankum, R. Feenstra & W.F. Leemans (ed.), *Symbolae iuridicae et historicae Martino David dedicatae. I: jus romanum*, Leiden: Brill 1968, 215-223; G. Franciosi, 'I libri viginti constitutionum di Papirio Giusto' in: *Studi in onore di Giuseppe Grosso*, deel 5, Turijn: Giappichelli 1972, 149-180.

47 Schulz, *Geschichte*, 180; Wieacker, *Rechtsgeschichte II*, 106. Anders Kunkel, *Herkunft*, 216-217 nt. 418. Zie over M. Aurelius Papirius Dionysius ook paragraaf 2.3.2 *supra*.

48 Lenel, *Palingenesia I*, 947 e.v. Het is onduidelijk of de compilatoren het gehele werk van Justus tot hun beschikking hadden; de in de Digesten opgenomen rescripten zijn slechts afkomstig uit de eerste acht boeken van het werk.

op vier plaatsen in het *Corpus Iuris Civilis* melding gemaakt van de zogeheten *Semestria* van Marcus Aurelius.⁴⁹ Over de aard van dit werk bestaat veel onduidelijkheid. Er wordt aangenomen dat het om een verzameling constituties (i.h.b. rescripten) van Marcus Aurelius gaat, die als één geheel was gepubliceerd.⁵⁰ De verhouding tussen deze collectie en het hierboven genoemde werk van Papirius Justus is onduidelijk.

Daarnaast bestaan er enkele verzamelingen van keizerlijke beslissingen, die niet via het *Corpus Iuris Civilis* zijn overgeleverd. Een voorbeeld van een dergelijke verzameling is de veelbesproken papyrus uit de Fayumvallei P. Col. 123, die dertien zogeheten 'apokrimata' van Septimius Severus en Caracalla bevat.⁵¹ Tot op heden bestaat er verschil van mening over de vraag wat deze *apokrimata* precies waren. De meeste auteurs betogen dat zij gelijk kunnen worden gesteld met *subscriptiones*.⁵² Zij wijzen op de overeenkomsten in vorm tussen de beslissingen van P. Col. 123 en *subscriptiones* en merken op dat uit de papyrus blijkt dat de *apokrimata* op dezelfde wijze als rescripten bekend werden gemaakt, i.e. door ze op te hangen in de Stoa van het Gymnasium van Alexandrië.⁵³ Door andere auteurs wordt echter betoogd dat het zou gaan om keizerlijke *decreta* of om keizerconstituties *sui generis*, die niet vallen te brengen onder de verschillende vormen van keizerlijke regelgeving die door Gaius en Ulpianus worden genoemd (vgl. Gai. 1,5 en D. 1,4,1,1).⁵⁴ Uit de bewoordingen van P. Col. 123 kan worden afgeleid dat de papyrus een afschrift bevat van in Alexandrië bekendgemaakte beslissingen. Wellicht hebben we te maken met een officiële kopie van een aantal keizerlijke beslissingen, die door de Romeinse of Alexandrijnse overheden ter bekendmaking is toegezonden aan lokale bestuurders in de Fayumvallei.

49 D. 2,14,46 (*cum in semestribus relata est constitutio divi Marci*); D. 18,7,10 (*divus Marcus ... in semestribus constituit*); D. 29,2,12 (*Et est in semestribus Vibii Soteri et Victorino rescriptum*); I. 1,25,1 (*Item divus Marcus in semestribus rescripsit*).

50 Krüger, *Quellen*, 119-120; Schulz, *Geschichte*, 179. Wenger, *Quellen*, 439 leidt uit de titel van het werk af dat Marcus Aurelius de gewoonte had om eens per half jaar de door hem uitgevaardigde constituties te publiceren.

51 Er bestaat een grote hoeveelheid aan literatuur over deze papyrus. Zie voor de *editio princeps* W.L. Westermann & A.A. Schiller, *Apokrimata. Decisions of Septimius Severus on legal matters. Text, translation, and historical analysis by William Linn Westermann; legal commentary by Arthur Schiller*, New York: Columbia University Press 1954. Zie uit dezelfde periode o.a. H.C. Youtie & A.A. Schiller, 'Second thoughts on the Columbia Apokrimata (P. Col. 123)' *CE* 30 (1955), 327-345, F. Pringsheim, 'Some suggestions on P. Col. 123 (Apokrimata)' in: I. Biezunska-Malowist e.a. (ed.), *Symbolae Raphaeli Taubenschlag dedicatae*, deel 1, Vratislaviae: Ossolineum 1956-1957, 237-249, M. David, 'Ein Beitrag zu P. Col. 123, 13-17' in: I. Biezunska-Malowist e.a. (ed.), *Symbolae Raphaeli Taubenschlag dedicatae*, deel 1, Vratislaviae: Ossolineum 1956-1957, 191-195. Zie daarnaast ook Lewis, 'The imperial Apokrimata', Turpin, 'Apokrimata', Nörr, 'Apokrimata' en meest recent Plisecka, 'Apokrimata'.

52 Westermann & Schiller, *Apokrimata*, 42-45; Williams, 'The libellus procedure', 88; Millar, *Emperor*, 244-245; Coriat, *Le prince*, 93; Tuori, *Emperor*, 244 e.v.

53 P. Col. 123, r. 1-2.

54 *Decreta*: Turpin, 'Apokrimata'; Peachin, *Iudex*, 81. Bijzonder soort keizerconstitutie: Lewis, 'The imperial Apokrimata' ('*responsa*'); Nörr, 'Apokrimata' ('*responsa de plano*'); Plisecka, 'Apokrimata' ('Konstitution *sui generis*').

Het is echter ook goed mogelijk dat het een afschrift betreft dat door een privépersoon (een advocaat of jurist?) is gemaakt ten behoeve van zijn eigen rechtspraktijk.⁵⁵

Een ander, enigszins curieus, voorbeeld van een verzameling van keizerlijke uitspraken zijn de *Sententiae et Epistulae Divi Hadriani* (hierna: SEDH), een verzameling van dertien beslissingen die van Hadrianus afkomstig zouden zijn.⁵⁶ De SEDH zijn aan ons overgeleverd als onderdeel van de zogeheten *Hermeneumata Pseudodositheana*, een leerboek Latijn voor Griekse studenten. De SEDH maken onderdeel uit van een aantal tweetalige teksten, die als oefening aan het leerboek zijn toegevoegd en worden traditioneel gedateerd in het begin van de derde eeuw. Vanwege de curieuze overlevering van de tekst en de vele grammaticale fouten in het Latijn werd lange tijd aangenomen dat we te maken hadden met een fictief werk.⁵⁷ In de laatste decennia is men echter op deze opvatting teruggekomen en wordt door de meeste auteurs aangenomen dat het gaat om authentieke, zij het door het heen en weer vertalen gecorrumpereerde, beschrijvingen van hoorzittingen van Hadrianus.⁵⁸

Al met al kan op basis van het bovenstaande worden vastgesteld dat we naast de *Decreta* en *Imperiales Sententiae* van Paulus geen enkele andere keizerlijke rechtspraakverzameling kennen binnen of buiten het *Corpus Iuris Civilis*. Uit de inhoud van de *Constitutionum libri XX* van Papirius Justus en de *Semestria* van Marcus Aurelius blijkt dat ten tijde van het bewind van deze keizer wel al enige aandacht werd besteed aan het verzamelen en publiceren van keizerlijke *rescripta*. Een dergelijke exercitie is echter door de Severische hofjuristen nooit ondernomen. Er wordt wel betoogd dat dit gebrek aan publicatie van collecties van keizerlijke regelgeving van overheidswege werd gecompenseerd door de circulatie van losse kopieën en privéverzamelingen van keizerlijke rescripten en/of decreten.⁵⁹ Het fysieke bewijs hiervoor is echter, zoals zojuist is aangetoond, uiterst dun, zo niet volstrekt afwezig.

55 Zie voor een uiteenzetting over de in de literatuur verdedigde opvattingen R. Katzoff, 'On the intended use of P. Col. 123' in: R.S. Bagnall e.a. (ed.), *Proceedings of the sixteenth International Congress of Papyrology, New York 24-31 July 1980*, Chico (CA): Scholars Press 1981, 559-573.

56 De meest recente editie van deze tekst is G. Flammini, *Hermeneumata Pseudodositheana Leidensia*, München: Saur 2004, 67-77.

57 H.E. Dirksen, *Hinterlassene Schriften zur Kritik und Auslegung der Quellen römischer Rechtsgeschichte und Alterthumskunde* (ed. F.D. Sanio), deel 2, Leipzig: Teubner 1871, 392-411. Hij wordt gevolgd door Krüger, *Quellen*, 285 nt. 56.

58 Zie meest recent Dickey, *Colloquia* I, 28 en Tuori, *Emperor*, 209. Zie daarnaast bijvoorbeeld ook A.A. Schiller, 'Vindication of a repudiated text "sententiae et epistolae hadriani"' in: *La critica del testo. Atti del II congresso internazionale della Società Italiana di Storia del Diritto*, Florence: Olschki 1971, 717-727, N. Lewis, 'Hadriani Sententiae' *GRBS* 32 (1991), 267-280 en A.J.B. Sirks, 'A decision of the emperor Hadrian' *Journal of Legal History* 318 (1995), 318-327.

59 Von Schwind, *Publikation*, 165 (m.b.t. *decreta*); Wolff, 'Reskriptensammlungen', 149-150 (3e eeuw); Honoré, *Emperors*, 48; Peachin, 'The case', 338 e.v.; Mantovani, 'More than codes', 35.

4.2 DE PUBLICATIE VAN PAULUS' RECHTSPRAAKVERZAMELING: KENBRON VAN KEIZERLIJKE RECHTSPRAAK?

4.2.1 Algemene opvatting in de literatuur

Aan de vraag waarom Paulus heeft besloten om een verzameling van de rechterlijke uitspraken van keizer Septimius Severus te publiceren wordt in de literatuur weinig aandacht besteed.⁶⁰ Men stelt zich in het algemeen op het standpunt dat de jurist in zijn werk beoogde belangrijke of bijzondere uitspraken van de keizer bijeen te brengen en, voorzien van zijn eigen beschrijving en commentaar, beschikbaar te maken voor de rechtspraktijk.⁶¹ De redenering achter deze opvatting lijkt de volgende te zijn. In de voorgaande paragraaf is duidelijk geworden dat de publiciteit van keizerlijke rescripten en decreten van overheidswege niet of nauwelijks werd verzorgd en dat hun bekendheid onder de justitiabelen grotendeels afhankelijk was van de vraag of zij door de juristen in hun werken werden geciteerd. Tegelijkertijd hadden beide soorten keizerconstituties te gelden als een bron van recht, mits zij voldoende algemeen waren geformuleerd. Vertegenwoordigers van de traditionele opvatting over de publicatie van Paulus' rechtspraakverzameling gaan er (impliciet of expliciet en als ware het vanzelfsprekend) van uit dat de jurist het belang van een betere verspreiding van de keizerlijke *decreta* onderkende en om deze reden besloot om zelf een verzameling van voor de praktijk relevante uitspraken te publiceren.⁶² Het feit dat hij naast de uitspraak van de keizer ook melding maakt van de argumenten en zienswijzen die door de partijen en de juristen in het *consilium* werden aangedragen, wordt door hen gezien als een poging van Paulus om aan lagere rechters een compleet beeld te geven van de mogelijke oplossingen in soortgelijke geschillen.⁶³

4.2.2 Problematische aspecten van de heersende opvatting

4.2.2.1 Soorten beslissingen

Aan de hierboven beschreven traditionele opvatting ligt de premisse ten grondslag dat de rechterlijke uitspraken van de keizer als keizerconstituties kracht van wet hadden en dat hun kenbaarheid van groot belang was voor

60 In het vorige hoofdstuk is vastgesteld dat Paulus waarschijnlijk één verzameling van rechterlijke uitspraken van Severus heeft uitgegeven. In het onderstaande wordt om die reden in het enkelvoud naar het originele werk van Paulus verwezen. Tegelijkertijd wordt in de tekst ook regelmatig verwezen naar de vorm waarin het oorspronkelijke werk van Paulus in de Digesten is overgeleverd, te weten de twee uittreksels met de volledige titels '*Decretorum libri III*' en '*Imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum ex libris VI libri II*'. Deze werken worden op dezelfde wijze als in hoofdstuk 3 aangeduid, te weten als de '*Decreta*' en de '*Imperiales Sententiae*'.

61 Maschi, 'Iulius Paulus', 677-678; Peachin, 'The case', 333 e.v.; Rizzi, *Imperator Cognoscens*, 133.

62 Zie bijvoorbeeld Peachin, 'The case', 333 e.v.

63 Rizzi, *Imperator Cognoscens*, 133.

de rechtspraktijk. In hoofdstuk 2 is reeds aandacht besteed aan de rechtskracht van keizerlijke *decreta*, waarbij werd vastgesteld dat over de algemene werking van rechterlijke uitspraken van de keizer ten tijde van het Principaat nog de nodige twijfel bestond. Ook uit de werken van de juristen, waarin vele malen meer rescripten dan decreten worden geciteerd, kan worden afgeleid dat het belang van de rechterlijke uitspraken van de keizer voor de rechtspraktijk beperkt was. Dit neemt niet weg dat keizerlijke *decreta* wel degelijk rechtsoverwegingen konden bevatten die algemene strekking hadden en als zodanig relevant waren voor derden. Als we ervan uitgaan dat Paulus' rechtspraakcollectie gericht was op het toegankelijk maken van keizerlijke uitspraken voor advocaten en rechters, zou men verwachten dat de meeste uitspraken die hij in zijn collectie heeft opgenomen een duidelijke algemene rechtsregel bevatten, die zonder al teveel moeite kon worden toegepast in soortgelijke gevallen. Een nadere beschouwing van de in de Digesten overgeleverde teksten uit de *Decreta* en *Imperiales Sententiae* toont echter aan dat dit *niet* het geval is.

Binnen de beschrijvingen van Paulus kunnen vier standaardtypes van keizerlijke uitspraken worden onderscheiden:⁶⁴

1. uitspraken waarin de keizer tot zijn beslissing komt door het bestaande recht toe te passen;⁶⁵
2. uitspraken waarmee de keizer opheldering geeft over een onduidelijk punt in het bestaande recht of zelfs een lacune opvult (rechtsvormende beslissingen);⁶⁶
3. uitspraken waarin de keizer een uitleg geeft van een specifiek juridisch document, in het bijzonder testamenten en codicillen;⁶⁷
4. uitspraken waarin de keizer het geldende recht buiten toepassing laat en beslist op basis van algemene rechtsbegrippen, in het bijzonder de *aequitas* ('billijkheidsbeslissingen'), omdat een strikte toepassing van het bestaande recht tot een onwenselijke uitkomst zou leiden.⁶⁸

64 Zie voor een nadere analyse van de verschillende beslissingen in de *Decreta* en *Imperiales Sententiae* ook paragraaf 4.3.3.5.

65 D. 10,2,41 = D. 37,14,24; D. 36,1,76(74) *pr.*; D. 40,1,10; D. 46,1,68,1; D. 48,18,20; D. 48,19,40; D. 49,14,47,1; D. 49,14,48 *pr.*; D. 49,14,48,1.

66 D. 14,5,8; D. 16,2,24; D. 22,1,16,1; D. 26,5,28; D. 26,7,53; D. 44,7,33; D. 46,1,68 *pr.*; D. 49,14,47 *pr.*

67 D. 32,27 *pr.*; D. 32,27,1; D. 32,27,2; D. 32,97; D. 36,1,76(74),1; D. 36,1,83(81); D. 50,16,240.

68 In het voordeel van een privépersoon: D. 4,4,38 *pr.*; D. 28,5,93(92); D. 40,5,38; D. 49,14,50 (1e beslissing). In het voordeel van de fiscus: D. 29,2,97 en D. 49,14,50 (2e beslissing). Tot deze categorie behoren in zekere zin ook twee beslissingen met betrekking tot de uitleg van testamentaire bepalingen: a) D. 32,27,1, waarin de keizer de *humanitas* betreft bij de uitleg van een codicil, en b) D. 36,1,76(74),1, waarin de keizer een voorwaarde in een testament uitlegt aan de hand van de bewoordingen van de voorwaarde en de billijkheid (*aequitas*).

In beginsel kunnen slechts de uitspraken van de tweede soort, dat wil zeggen uitspraken waarin de keizer opheldering geeft over een onduidelijkheid of lacune in het recht, zonder meer worden aangemerkt als nieuwe rechtsregels, die als algemeen verbindend moesten worden beschouwd en zich leenden voor toepassing in andere geschillen. Slechts 8 van de 29 door Paulus vermelde uitspraken vallen in deze categorie.⁶⁹ De relevantie van de uitspraken uit de overige drie categorieën voor de beslechting van andere geschillen is minder evident. De uitspraken waarin de keizer het bestaande recht toepast (categorie 1, 9 beslissingen) kunnen worden beschouwd als een gezaghebbende interpretatie van het bestaande recht en kunnen als zodanig een vorm van precedentwerking hebben gehad. Hierbij kan in het bijzonder worden gewezen op de beslissingen die betrekking hebben op de rechtspositie van de *fiscus*, waarin Septimius Severus de regels van het normale, tussen burgers geldende privaatrecht ook van toepassing verklaarde op fiscale geschillen.⁷⁰

Uitlegkwesties

De laatste twee categorieën beslissingen, de uitleg van juridische documenten en de 'billijkheidsbeslissingen' (12 uitspraken), zijn echter vanuit het oogpunt van algemene toepassing in de praktijk problematischer. De uitleg van testamenten en de hierin opgenomen beschikkingen vond in het Romeinse recht in beginsel plaats aan de hand van de *voluntas testatoris*, de wil van erflater.⁷¹ De uitspraken van Severus die de uitleg van een dergelijk document behelzen vormen hierop geen uitzondering. Dit impliceert dat de beslissingen in deze zaken een zeer individueel karakter hadden: wat de erflater bij het opstellen van een bepaalde bepaling in zijn testament voor ogen had, was immers geheel afhankelijk van de feiten, de betrokken personen en de overige bijzondere omstandigheden van het individuele geval. Een mooi voorbeeld hiervan is de uitleg van de laatste wilsbeschikkingen van Pompeius Hermippus (D. 32,27,1).

In zijn testament had Pompeius Hermippus zijn zoon voor driekwart van zijn nalatenschap tot erfgenaam benoemd en zijn dochter voor een kwart. Daarnaast had hij bepaald dat indien zijn zoon kinderloos zou sterven, nog een extra landgoed aan zijn dochter moest worden gegeven, een zogeheten '*fideicommissum si sine liberis decesserit*'. In een hierop volgend codicil had de erflater bepaald dat zijn dochter genoeg moest nemen met een aantal stukken grond in plaats van het haar eerder toegekende erfdeel en de andere zaken die aan haar in het testament waren vermaakt ('*eamque his contentam esse voluit pro omni hereditate et his, quae in testamento reliquerat*').

69 Zoals hierboven reeds is opgemerkt, is van 8 van de overgeleverde teksten niet duidelijk of zij een keizerlijk oordeel bevatten (zie paragraaf 3.2.1). Deze teksten zijn daarom in het onderstaande buiten beschouwing gebleven, hetgeen betekent dat er 29 beslissingen (30 teksten) overblijven.

70 Zie hierover ook paragraaf 4.3.3.2 *infra*.

71 Vgl. Babusiaux, *Erbrecht*, 295 e.v.

Na de dood van Pompeius Hermippus werd de zoon wegens een onbekend vergrijp terechtgesteld met als gevolg dat diens vermogen in beslag werd genomen door de *fiscus*. De dochter vorderde vervolgens uitkering van het aan haar beloofde *fideicommissum*, aangezien haar broer kinderloos was gestorven. In de procedure tussen haar en de *fiscus* stond de uitleg van de wil van de erflater, Pompeius Hermippus, centraal. Paulus meende dat uit de bewoordingen van het codicil duidelijk bleek dat Hermippus zijn wil volledig had herzien en dat de dochter om die reden geen recht had op de afgifte van het stuk land. De keizer was echter van mening dat de omstandigheden van het geval een 'humanere' interpretatie van het codicil (*'humanius interpretari'*) rechtvaardigden en oordeelde dat de erflater aan zijn dochter alleen haar erfdeel had willen ontzeggen en niet had beoogd om middels het codicil ook het *fideicommissum* te herroepen.

Dit voorbeeld verduidelijkt dat de uitspraak van de keizer inzake het testament van Pompeius Hermippus in zijn geheel was gericht op de interpretatie van de wil van de erflater. Hoe een bepaalde testamentaire bepaling moest worden begrepen, was niet alleen afhankelijk van de bewoordingen van het desbetreffende document, maar ook van vele andere factoren. Het belang dat de keizer daarbij hechtte aan de specifieke omstandigheden van de betrokken personen blijkt niet alleen uit de bovenstaande zaak, maar ook uit D. 36,1,76(74),1. In deze zaak legden de voogden van een minderjarige vrouwelijke gedaagde in hun betoog de nadruk op de armoede (*egestas*) van hun pupil en de keizer baseerde zijn uitleg in haar voordeel daarom niet alleen op de bewoordingen van het testament, maar ook op de *'aequitas rei'* (de 'billijkheid van de zaak'). Daarnaast konden de overige in het testament of codicil opgenomen bepalingen een rol spelen bij de interpretatie van de wil van de erflater, zoals bijvoorbeeld het geval was in D. 32,27 *pr.* en D. 36,1,83(81). Het valt moeilijk in te zien hoe dergelijke uitspraken van nut zouden kunnen zijn in een andere zaak over een ander testament met andere bewoordingen en omstandigheden.

Billijkheidsbeslissingen

Ook de beslissingen van de laatste categorie, waarbij de keizer het geldende recht buiten werking liet, worden gekenmerkt door het incidentele karakter ervan. Zo beschrijft Paulus een geval dat betrekking had op het ongeldige *fideicommissum libertatis* van een slavin die door de erflater gedurende zijn leven als een dochter was behandeld (D. 40,5,38). Hoewel er geen juridische grondslag voor de vrijlatingsverplichting bestond, oordeelde Severus dat de erfgenamen, de zoons van de erflater, zich in dit geval moesten gedragen als *'pii filii'* en het meisje toch moesten vrijlaten (en dat zij bovendien ook nog aanspraak kon maken op de fideï-commissen die de erflater in hetzelfde ongeldige testament aan haar had vermaakt). Tot dit type beslissingen behoort bijvoorbeeld ook de zaak van Pactumeia Magna (D. 28,5,93(92)).

Deze dame van senatoriale afkomst was door haar vrijgelatene Pactumeius Androsthene tot zijn enige erfgenaam benoemd. Toen het gerucht zich in Rome verspreidde dat Pactumeia Magna en haar familieleden waren

vermoord door Commodus, maakte Androsthenees een tweede testament en benoemde de senator Lucius Novius Rufus tot zijn enige erfgenaam. Hij voegde aan deze erfstelling toe dat hij Rufus alleen tot erfgenaam had benoemd omdat de persoon die hij eigenlijk als erfgename had gewild waarschijnlijk niet meer in leven was. Androsthenees kwam te overlijden en liet zijn gehele vermogen krachtens dit tweede testament na aan Novius Rufus. Na de slag bij Lugdunum in 197 n. Chr. liet Severus Rufus executeren vanwege diens steun aan Albinus en werd diens vermogen door de *fiscus* in beslag genomen. Pactumeia Magna, die tot die tijd ondergedoken had gezeten en later weer was teruggekeerd naar Rome, vorderde van de *fiscus* afgifte van de nalatenschap van Androsthenees. Haar eis had geen enkele grondslag in het recht. Zelfs het feit dat Androsthenees in zijn testament had aangegeven dat hij liever haar als zijn erfgenaam had gehad, leverde geen juridische grond op voor een dergelijke vordering. Toch besliste Severus in haar voordeel en beval de *fiscus* de nalatenschap aan haar af te geven als ware zij tot erfgenaam in het tweede testament benoemd op voorwaarde dat zij de overige bepalingen van het tweede testament, zoals de daarin vermaakte legaten en *fideicommissa*, diende te respecteren.

Geen van de hierboven beschreven beslissingen schept een duidelijk juridisch precedent: zij zijn beide sterk toegesneden op de omstandigheden van het specifieke geval en de personen waarop zij betrekking hebben. Dit brengt met zich mee dat de kans dat zich een soortelijk geval voordeed waar de beslissingen van D. 40,5,38 en D. 28,5,93(92) zonder meer op konden worden toegepast uiterst klein was. Sterker nog, het is waarschijnlijk dat de keizer helemaal niet beoogde om met zijn beslissing in de hierboven beschreven zaken een precedent te scheppen. Niet elk ongeldig *fideicommissum libertatis* moest als gevolg hebben dat de slaaf of slavin in kwestie toch moest worden vrijgelaten: alleen in dit specifieke geval, waarin uit de omstandigheden bleek dat de erflater duidelijk van de slavin had gehouden, was een uitzondering op de regels van het recht op zijn plaats. Hetzelfde geldt voor de beslissing in het geval van Pactumeia Magna. Het verleden van het meisje en de betrokkenheid van de *fiscus* (en niet een andere burger) zullen in de keizerlijke beslissing ongetwijfeld een belangrijke rol hebben gespeeld. Kortom, dergelijke billijkheidsbeslissingen moeten worden aangemerkt als voorbeelden van zogeheten '*personales constitutiones*', waarover Ulpianus in D. 1,4,1,2 opmerkt dat zij slechts de bij het geschil betrokken partijen binden: 'Het is duidelijk dat van deze [keizerlijke beslissingen] sommige gericht zijn op het individuele geval en niet als precedent worden gebruikt: want de dingen die de *princeps* iemand op basis van diens verdiensten toekent of als hij een of andere straf oplegt of als hij iemand te hulp komt zonder eerder precedent, dit alles overstijgt niet de persoon.'⁷²

72 *Plane ex his quaedam sunt personales nec ad exemplum trahuntur: nam quae princeps alicui ob merita indulsit vel si quam poenam irrogavit vel si cui sine exemplo subvenit, personam non egreditur.*

Overigens is het niet altijd zo dat een billijkheidsbeslissing in het geheel geen gevolgen voor de rechtspraktijk kon hebben. Een voorbeeld van een uitspraak, waarbij dat mogelijk wel het geval was, is D. 4,4,38 *pr.* In deze zaak had Aemilius Larianus een landgoed gekocht van Ovinus, waarbij in de koopovereenkomst een vervalbeding (*lex commissoria*) was opgenomen. Nog voordat Larianus de gehele koopprijs kon voldoen, kwam hij te overlijden en werd hij opgevolgd door zijn minderjarige dochter Rutiliana als enige erfgename. De tutoren van Rutiliana verzuimden de koopprijs aan Ovinus te betalen met als gevolg dat de laatste de koopovereenkomst ontbond. Rutiliana verlangde herstel in oude toestand (*restitutio in integrum*). Paulus meende dat zij geen beroep kon doen op dit rechtsmiddel, aangezien dit veronderstelde dat zij zelf de rechtshandeling had verricht: er moest op grond van het Edict immers sprake zijn van een 'gerere' door de minderjarige en dit was *in casu* niet het geval geweest. De keizer was echter gevoelig voor de omstandigheden van het geval (de formulering van het specifieke beding en het feit dat haar tutoren, die de termijn voor betaling hadden laten verstrijken, suspect waren verklaard) en oordeelde om die reden dat zij toch in de oude toestand kon worden hersteld. Deze beslissing was niet ingegeven door enige rechtsregel noch vulde zij een lacune in het bestaande recht op. Zij kan om die reden als een billijkheidsbeslissing worden aangemerkt. In de hierop volgende jaren zien we echter dat zich een verandering voordeed in de opvattingen van de juristen over de vraag wat nu precies onder 'een handeling' van een minderjarige moest worden verstaan. Uit een tekst uit de *Opiniones* van Ulpianus blijkt dat deze jurist van mening was dat *restitutio in integrum* bij het nalaten van een (rechts)handeling soms ook mogelijk zou moeten zijn, te weten wanneer een minderjarige had nagelaten om een bepaald voordeel te verkrijgen (D. 4,4,44: 'aut quod adquirere emolumentum potuerunt omiserint').⁷³

Conclusie

Op basis van het bovenstaande kan tot de volgende conclusie worden gekomen over het karakter van de zaken die in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* zijn opgenomen. Slechts een beperkt aantal van de Severische uitspraken heeft een uitgesproken rechtsvormend karakter, in die zin dat er een rechtsregel wordt geformuleerd die zich leende voor algemene toepassing. De andere drie soorten keizerlijke beslissingen bevatten in de meeste gevallen geen duidelijke nieuwe rechtsregel (een uitzondering zijn de beslissingen waarbij de keizer het geldende recht van toepassing verklaarde op fiscale geschillen) en zijn daarom minder geschikt om als precedent te dienen. Zeker de zaken waarin de keizer een uitleg van een testament gaf of een beslissing nam waarbij hij het *ius civile* ten gunste van een privépersoon buiten werking stelde, lenen zich niet of nauwelijks voor toepassing in andere gevallen.

4.2.2.2 Geen andere soorten keizerlijke wetgeving

Wanneer men toch zou willen aannemen dat alle in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* opgenomen zaken op enigerlei wijze relevant waren voor de rechtspraktijk, dan rijst nog de volgende vraag. Als Paulus zichzelf daadwerkelijk ten doel had gesteld om belangrijke rechtsvormende keizerlijke beslissingen toegankelijk te maken voor justitiabelen, waarom heeft hij dan gekozen voor het samenstellen van een verzameling van keizerlijke *decreta*?

⁷³ Fitting dateert de *Opinionum libri VI* van Ulpianus in het bewind van Caracalla: Fitting, *Alter und Folge*, 115-116.

Ligt het niet meer in de lijn der verwachting om in een dergelijk geval een collectie van keizerlijke *rescripta* aan te leggen, zoals ook Papirius Justus lijkt te hebben gedaan? Zoals eerder reeds is opgemerkt, waren rescripten weliswaar net als *decreta* beslissingen in individuele gevallen, maar zij bevatten meestal concrete en abstract geformuleerde antwoorden op een specifieke *rechtsvraag*. Hierdoor werden zij vaker als eenieder verbindend beschouwd en was hun invloed op de rechtspraktijk vele malen groter dan die van decreten.⁷⁴ Hieruit volgt dat het logischer zou zijn geweest voor Paulus om een collectie van *rescripta* van Septimius Severus aan te leggen of in ieder geval naast decreten óók rescripten in zijn collectie op te nemen. Het feit dat ieder spoor van *dit* soort keizerconstituties in de twee in de Digesten overgeleverde verzamelingen ontbreekt,⁷⁵ vormt een sterke indicatie dat het Paulus niet alleen om de kenbaarheid voor de rechtspraktijk van de hierin opgenomen uitspraken te doen was.

4.2.2.3 Toevoeging van beschrijving van hoorzitting en debat in consilio

Er is nog een aspect van de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* dat pleit tegen de gangbare opvatting over het motief achter de publicatie ervan. Wanneer Paulus de uitspraken van Severus en de hierin vervatte rechtsregels slechts kenbaar voor de praktijk zou hebben willen maken, zou hij hebben kunnen volstaan met een enkele vermelding van de uitspraak en eventueel, indien noodzakelijk, een beknopte beschrijving van het feitencomplex.⁷⁶ De meeste van de overgeleverde teksten uit de *Decreta* en *Imperiales Sententiae* bevatten echter niet alleen een omschrijving van de feiten en de uitspraak van de keizer, maar ook andere processuele details zoals de namen van partijen, de door hen tijdens de hoorzitting ingenomen standpunten⁷⁷ en de uitspraken van lagere rechters.⁷⁸ Nog opvallender is het feit dat Paulus daarnaast ook in sommige teksten een beschrijving van de beraadslagingen van de keizer met diens *consilium* geeft.⁷⁹ Dergelijke (doorgaans voor het publiek niet toegankelijke) informatie over de totstandkoming van de keizerlijke beslissing was in het algemeen niet relevant voor de toepassing van de rechtsregel, die uit de uitspraak voortvloeyde. Kortom, ook de vormgeving van de teksten pleit

74 Zie hierover paragraaf 2.1.2.2.

75 Ook D. 35,1,113 (*Cum filius rogatus fuisset a patre, si, antequam res suas administrare posset, decessisset, hereditatem Titio restituere, et egressus viginti annos decessisset, rescriptum est fideicommissum deberi.*) bevat waarschijnlijk geen *rescriptum* van Septimius Severus, zie hierover paragraaf 3.2.1.

76 Vgl. de vorm en inhoud van de Digestenteksten die afkomstig zijn uit de *Constitutionum libri XX* van Papirius Justus in Lenel, *Palingenesia I*, 947-952.

77 D. 10,2,41 = D. 37,14,24; D. 14,5,8; D. 26,5,28; D. 26,7,53; D. 32,97 (inclusief vraag van de keizer aan een partij); D. 36,1,76(74),1; D. 48,18,20; D. 49,14,47 *pr.*; D. 49,14,48 *pr.*; D. 49,14,48,1; D. 49,14,50.

78 D. 4,4,38 *pr.*; D. 14,5,8; D. 32,97; D. 36,1,76(74),1; D. 36,1,83(81); D. 48,18,20; D. 49,14,48 *pr.*

79 D. 4,4,38 *pr.*; D. 14,5,8; D. 29,2,97; D. 32,27,1; D. 36,1,76(74),1; D. 49,14,50; D. 50,16,240.

voor de stelling dat het doel van het originele werk van Paulus niet in de eerste plaats het bekendmaken en verspreiden van de rechterlijke beslissingen van Septimius Severus is geweest.

4.2.3 Conclusie

Op basis van de voorgaande paragrafen kan het volgende worden geconcludeerd. De publicatie van een verzameling van keizerlijke rechterlijke uitspraken door een jurist was uniek binnen de Romeinse rechtsgeleerdheid en het juridische literaire genre. Tot op de dag van vandaag wordt als min of meer vanzelfsprekend aangenomen dat Paulus met de publicatie van zijn rechtspraakverzameling beoogde de uitspraken van Severus bekend te maken bij het juridische publiek en beschikbaar te maken voor gebruik in de dagelijkse rechtspraktijk. Deze verklaring wordt echter niet ondersteund door de inhoud van de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae*, die een aanzienlijk aantal uitspraken bevatten waarvan de relevantie voor de praktijk niet anders dan beperkt kan zijn geweest. Daar komt nog bij dat een dergelijk doel beter gediend zou zijn geweest, wanneer ook andere vormen van keizerlijke wetgeving zoals rescripten (of eventueel edicten of *orationes principis*) in de verzameling waren opgenomen of wanneer deze zelfs uit uitsluitend dit soort keizerconstituties zou zijn samengesteld.⁸⁰ Tot slot bevatten de beschrijvingen van Paulus bijzonder veel details over de procedure en de totstandkoming van de beslissing, die voor de toepassing van de uitspraak in andere gevallen weinig relevantie hadden. Juist uit het feit dat Paulus dergelijke details vermeldt, kan worden afgeleid dat de bekendmaking en verspreiding van de rechterlijke beslissingen van Severus op grond van uitsluitend hun juridische relevantie niet het enige doel kan zijn geweest dat Paulus met de publicatie van zijn rechtspraakverzameling voor ogen had.

4.3 DE *DECRETA EN IMPERIALES SENTENTIAE* ALS HET WERK VAN EEN HOFJURIST

4.3.1 Inleiding

De meest eenvoudige alternatieve verklaring voor de publicatie van een verzameling van keizerlijke rechterlijke uitspraken door Paulus is de gedachte dat we te maken hebben met het wetenschappelijke bijproduct van zijn werkzaamheden als lid van het *consilium* van Severus.⁸¹ De beschrijvingen van de zaken vertonen duidelijk overeenkomsten met de traditionele casuïstische werken van de Romeinse juristen, zoals hun *digesta* en verza-

80 Vgl. de *Constitutionum libri XX* van Papirius Justus, die grotendeels of wellicht zelfs uitsluitend rescripten bevatten.

81 Zie voor deze opvatting reeds Ankum, 'Paulus', 5-6, en recent in dezelfde zin ook Babusiaux, 'Legal writing', 176 e.v., i.h.b. 178 en 185.

melingen van *responsa*, *quaestiones* en *disputationes*.⁸² Net als de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* bestaan de *libri digestorum*, *responsorum*, *quaestionum* en *disputationum* van de klassieke juristen steeds uit collecties van besprekingen van afzonderlijke (vaak ingewikkelde) juridische problemen, waarbij geen duidelijk verband wordt gelegd tussen de verschillende casus die worden behandeld.⁸³ Er bestaat echter één belangrijk verschil tussen dergelijke werken en de twee rechtspraakverzamelingen van Paulus, te weten de aanwezigheid van de keizer. De keizer wordt door Paulus neergezet als de hoofdrolspeler in het juridische debat, die naar de standpunten van partijen en zijn juristen luistert en uiteindelijk, al dan niet op basis van de aan hem voorgelegde gezichtspunten, een oplossing geeft voor het geschil. De centrale positie van de keizer in de teksten uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* doet vermoeden dat ook de theorie dat het werk van Paulus moet worden beschouwd als een bijzonder onderdeel van het traditionele juridische literaire genre, te beperkt is.

Uit het gebruik van het woord *imperator(es)* in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae*, dat de Romeinse juristen plegen te gebruiken ter aanduiding van de op dat moment heersende keizer of keizers, kan worden afgeleid dat Paulus zijn rechtspraakverzameling nog tijdens het bewind van Severus heeft gepubliceerd.⁸⁴ De wijze waarop de jurist zijn verslagen heeft vormgegeven en het beeld dat hij van het optreden van de keizer schetst, impliceren dat het oorspronkelijke werk van Paulus met instemming of op zijn minst met medeweten van Septimius Severus moet zijn gepubliceerd. Het is immers ondenkbaar dat Severus zal hebben toegelaten dat één van de juristen uit zijn *consilium* zonder zijn medeweten en toestemming verslagen publiceerde van de beraadslagingen *in consilio*, daar deze achter gesloten deuren plaatsvonden en daarom tot de *arcana imperii* behoorden. Dit brengt ons tot de kern van de zaak.

Juristen zoals Papinianus, Paulus en Ulpianus hadden een bijzondere positie binnen het Romeinse rechtsbestel. Enerzijds had een deel van hun werkzaamheden betrekking op de dagelijkse rechtspraktijk. Uit hun geschriften blijkt dat zij onderwijs gaven, rechtsgeleerde adviezen verleenden en uitvoerige commentaren en monografieën schreven over het privaatrecht. Anderzijds maakten zij als lid van het keizerlijke *consilium* of in een andere functie ook onderdeel uit van het keizerlijke hof. Deze werkzaamheden binnen het centrale bestuur van het rijk hadden hun weerslag op de onderwerpen en inhoud van de werken van deze juristen en daarmee op het juridische literaire genre als geheel. Het belangrijkste voorbeeld hiervan was de opkomst van een nieuw, op de werkzaamheden van de keizerlijke

82 Babusiaux, 'Legal writing', 178 en 185. Zie over dit onderdeel van het juridische genre ook Schulz, *Geschichte*, 281 e.v., die ook een opsomming geeft van de specifieke werken van de klassieke juristen die onderdeel uitmaken van dit genre.

83 Schulz, *Geschichte*, 282.

84 Mommsen, 'Kaiserbezeichnung', 156-157. Zie ook p. 170, waar Mommsen expliciet vermeldt dat de *Decretorum libri tres* vóór de dood van Severus zijn gepubliceerd.

bureaucratie gericht genre in de juridische literatuur, dat voornamelijk werken omvatte die betrekking hadden op de rechtspositie en bevoegdheden van magistraten en keizerlijke ambtenaren.⁸⁵ Ook van Paulus zijn een aantal van dit soort werken bekend, te weten *De officio proconsulis libri II*, *De officio praefecti urbi liber singularis*, *De officio praefecti vigilum liber singularis*, *De officio assessorum liber singularis* en een werk over het ambt van *praetor tutelaris*.⁸⁶ Een ander voorbeeld van een werk dat mogelijk is ontsproten aan de werkzaamheden van zijn auteur aan het keizerlijke hof is de hierboven besproken rescriptenverzameling van Papirius Justus, de *Constitutionum libri XX*. Het is onduidelijk of de juristen dergelijke werken op eigen initiatief schreven of op verzoek van hun werkgever, de keizer. Feit is dat we eigenlijk in het algemeen weinig weten over de context waarin de werken van de Romeinse juristen tot stand kwamen: opdrachten aan patronen of opdrachtgevers, inleidingen en enige andere informatie over het doel van de schrijver zijn meestal niet via de Digesten of andere kanalen aan ons overgeleverd.⁸⁷

Voor de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* betekent dit het volgende. Ten tijde van het bewind van Septimius Severus combineerde Paulus als vooraanstaande jurist een dagelijkse private adviespraktijk met een bestuurlijke functie aan het keizerlijke hof: zoals in hoofdstuk 2 reeds is betoogd, bekleedde hij waarschijnlijk in deze periode de positie van *consiliarius Augusti*. De publicatie van Paulus' rechtspraakverzameling moet tegen deze achtergrond worden gezien. Zijn werk was uniek in zijn soort, maar probeerde tegelijkertijd verschillende reeds bestaande onderdelen van het juridische genre met elkaar te verenigen. Enerzijds bouwt het voort op de casuïstische literatuur die een belangrijk onderdeel vormde van het oeuvre van de Romeinse juristen. Anderzijds vertonen de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* duidelijke overeenkomsten met het vernieuwende werk van Papirius Justus, *Constitutionum libri XX*, en sluiten zij wat betreft hun thema – de activiteiten van de belangrijkste rechter binnen het rijk, de keizer zelf – aan bij de hierboven genoemde werken die werden geïnspireerd door de werkzaamheden van de juristen binnen de keizerlijke bureaucratie.

Door zijn lezers inzicht te geven in de besluitvorming aan de top van de keizerlijke bureaucratie creëerde Paulus een idee van openbaarheid en transparantie in een tijd waarin de keizer in beginsel niet langer op het *Forum Romanum* of een andere publieke plaats recht sprak. De lezer kon niet alleen kennisnemen van de uitspraken van de keizer, maar krijgt tevens een beeld van hoe deze beslissingen tot stand kwamen en welke rol de betrokken partijen, de juristen en in het bijzonder de keizer hierbij speelden. Uit beide uittreksels blijkt dat Septimius Severus niet alleen nauw betrokken was bij

85 Waarover in het algemeen Schulz, *Geschichte*, 309 e.v.

86 *Index Florentinus*: XXV, 19 (*De officio proconsulis libri II*); XXV, 38 (*De officio praefecti vigilum liber singularis*); XXV, 39 (*De officio praefecti urbi liber singularis*); XXV, 40 (*De officio praetoris tutelaris*). Niet in de *Florentinus*: *De officio assessorum liber singularis* (maar zie D. 1,18,21 en D. 3,3,73).

87 Babusiaux, 'Legal writing', 176.

de totstandkoming van de uitspraken, maar hierin vaak ook een sturende rol had. De *Decreta* en *Imperiales Sententiae* zijn, aldus beschouwd, niet zo maar een verzameling van keizerlijke *decreta*, bestemd voor toepassing in andere geschillen, maar vooral ook een portret van keizer Septimius Severus 'at work'. Dit portret is, zoals hieronder nog nader zal worden toegelicht, uiterst positief. Paulus schetst het beeld van een toegewijde en intelligente keizer, die zijn taken als rechter zeer serieus neemt en elke zaak en de hierin spelende belangen op consciëntieuze wijze in overweging neemt. Hieruit kan worden afgeleid dat hij bij zijn beschrijving van het optreden van de keizer in vele opzichten aansluiting zoekt bij het literaire *topos* van 'de goede keizer-rechter', dat we in verschillende literaire bronnen terugvinden.

4.3.2 *Princeps iudex*: goede rechter, goede keizer

De wijze waarop de verschillende keizers invulling gaven aan hun taken als rechter is een terugkerend onderwerp in de literaire en in het bijzonder de historiografische bronnen over het Principaat (*i.e.* Tacitus, Plinius de Jongere, Suetonius, Cassius Dio, Herodianus). Uit deze bronnen komt een helder en vrij consistent beeld naar voren van de 'goede keizer-rechter'.⁸⁸

Om te beginnen was het van belang dat de keizer met enige regelmaat recht sprak.⁸⁹ Wanneer een keizer weigerde de taak van rechter op zich te nemen of hierin nalatig was, werd dit gezien als een teken van incompetentie.⁹⁰ In de bronnen wordt vaak melding gemaakt van de lange dagen die keizers als rechter maakten. Zo vermeldt Suetonius dat Augustus regelmatig tot in de avonduren recht sprak en zelfs zaken hoorde wanneer hij ziek was,⁹¹ terwijl over Marcus Aurelius wordt geschreven dat hij vijf dagen achtereen zaken hoorde terwijl zijn medekeizer Lucius Verus niets anders deed dan banketten en andere partijen organiseren.⁹² Het feit dat een keizer regelmatig recht diende te spreken hing samen met de algemene verwachting dat hij als *patronus* van het gehele rijk toegankelijk moest zijn voor zijn onderdanen.⁹³ Hoezeer de keizer te allen tijde beschikbaar diende te zijn voor vragen en verzoeken van de inwoners van het rijk wordt mooi geïllustreerd door een bekende anekdote in Dio over Hadrianus:

88 Vgl. Tuori, *Emperor*, die binnen de literaire bronnen verschillende 'narratives' onderscheidt over o.a. goede en slechte keizer-rechters.

89 Suet. *Aug.* 33,1 (Augustus); Dio *Hist.* 60,4,2-3 (Claudius); Dio *Hist.* 65,10,5 (Vespasianus); SHA *Ver.* 8,9 (Marcus Aurelius). Zie daarnaast ook minder expliciet Plin. *Pan.* 77,3 en 6.

90 Zie bijvoorbeeld Her. 1,11,5 en Dio *Hist.* 72(73),10,2 over Commodus, waarover Honoré, *Emperors*, 19 en Tuori, *Emperor*, 222. Vgl. ook Suet. *Ner.* 15,1.

91 Suet. *Aug.* 33,1. Zie ook Dio *Hist.* 55,33,5, die beschrijft hoe Augustus ook op hoge leeftijd en met een zwakke gezondheid nog recht sprak.

92 SHA *Ver.* 8,9.

93 Vgl. Plin. *Pan.* 80,3. Zie in de literatuur bijvoorbeeld Stolte, 'Jurisdiction', 262 en Tuori, *Emperor*, 136, 159, 164 en 231.

Dio *Hist.* 69,6,3: ‘Enfin, toen een vrouw hem, terwijl hij op weg was, om iets verzocht, zei hij eerst aan haar ‘ik heb geen tijd’, maar daarna, toen zij schreeuwde ‘wees dan ook geen keizer’, draaide hij zich om en gaf haar een audiëntie.’⁹⁴

Om te worden beschouwd als een goede keizer diende de keizer zijn taken als rechter ook serieus te nemen. Hij kon niet achterover leunen en lukraak vonnissen vellen, maar moest actief deelnemen aan de hoorzitting, opletend zijn, luisteren naar partijen en op nauwkeurige en rechtvaardige wijze uitspraak doen.⁹⁵ Het was blijkens de klassieke bronnen daarnaast van groot belang dat de keizer zich bij liet staan door een *consilium* wanneer hij recht sprak. De aanwezigheid van een dergelijke adviesraad werd gezien als een waarborg voor de kwaliteit en objectiviteit van de keizerlijke rechtsbedeling en gaf, bij afwezigheid van een publiek, aan de procedure een zekere vorm van openbaarheid.⁹⁶ Hoewel Tiberius Augustus’ gewoonte om zich door een *consilium* te laten adviseren had laten varen, werd zij door Claudius weer in ere hersteld⁹⁷ en ook van vele latere keizers wordt vermeld dat zij zich bij de rechtspraak lieten bijstaan door een *consilium*.⁹⁸ In de beschrijvingen van Hadrianus en Marcus Aurelius als rechter wordt daarnaast ook expliciet melding gemaakt van de opname van juristen in hun adviesraden.⁹⁹ Een goede keizer-rechter luisterde naar het advies van de leden van het *consilium* en gaf ze de ruimte om vrij te spreken, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de redevoering van Maecenas bij Dio:

Dio *Hist.* 52,33,6: ‘Geef aan eenieder die je over welk onderwerp ook maar advies wil geven de vrijheid om zonder angst te spreken; want als je tevreden bent over de dingen die door hem worden gezegd, zal jij zeer geholpen zijn, en wanneer jij niet wordt overtuigd, zal je niet worden geschaad.’¹⁰⁰

Het belang dat men hechtte aan een openlijk en onbelemmerd debat tussen de aanwezige adviseurs tijdens de beraadslagingen *in consilio* blijkt ook uit een anekdote over Nero bij Suetonius. Volgens de geschiedschrijver, die in het algemeen een negatief oordeel heeft over de wijze waarop Nero zijn taken als keizer uitvoerde, stond Nero geen openlijk debat binnen het *consilium* toe over de gehoorde zaak, maar dwong hij zijn adviseurs ieder hun opvatting over het geschil op te schrijven op een briefje. Vervolgens zon-

94 ἀμέλει γυναικὸς παρίοντος αὐτοῦ ὁδῶ τινι δεομένης, τὸ μὲν πρῶτον εἶπεν αὐτῇ ὅτι “οὐ σχολάζω,” ἔπειτα ὡς ἐκείνη ἀνακραγοῦσα ἔφη “καὶ μὴ βασίλευε,” ἐπεστράφη τε καὶ λόγον αὐτῇ ἔδωκεν.

95 Suet. *Iul.* 43 (Caesar); Suet. *Claud.* 14 (Claudius); Dio *Hist.* 60,4,2 (Claudius); Suet. *Vesp.* 13 (Vespasianus); Suet. *Dom.* 8 (Domitianus). Vgl. ook Phil. *Leg.* 44,350.

96 Färber, *Gerichtsorte*, 79-80 met verdere literatuur in nt. 63.

97 Dio *Hist.* 60,4,3.

98 Suet. *Ner.* 15 (Nero); Dio *Hist.* 68,2,3 (Nerva); Dio *Hist.* 69,7,1-2 (Hadrianus).

99 SHA *Hadr.* 18,1 (Hadrianus); SHA *Marc.* 11,10 en D. 28,4,3 (Marcus Aurelius).

100 τήν τε παρρησίαν παντὶ τῶ βουλομένῳ καὶ ὀτιοῦν συμβουλευσαί σοι μετὰ ἀδείας νέμε· ἄν τε γὰρ ἀρεσθῆς τοῖς λεχθεῖσιν ὑπ’ αὐτοῦ, πολλὰ ὠφελήσῃ, ἄν τε καὶ μὴ πεισθῆς, οὐδὲν βλαβήσῃ.

derde hij zich van hen af, las alle briefjes en deed daarna uitspraak, waarbij hij zijn eigen oordeel presenteerde als de opvatting van de meerderheid.¹⁰¹

Op basis van zijn positie binnen het Romeinse staatsbestel, kon de keizer in beginsel tot elk gewenst oordeel komen, ongeacht de vraag of deze uitspraak in strijd met enige bestaande rechtsregel was. De keizer stond immers boven de wet, *'princeps legibus solutus est'*.¹⁰² Zoals reeds in hoofdstuk 2 is opgemerkt, kende de macht van de keizer echter wel degelijk politieke begrenzings. Een goede keizer werd geacht zichzelf aan de bestaande (door het volk en de senaat gemaakte) wetten en rechtsregels te onderwerpen en nam deze bij het nemen van zijn beslissingen zoveel mogelijk in acht.¹⁰³ Dit betekende dat de keizer bij de uitoefening van zijn rechtsprekende taken als een koorddanser op een dunne lijn balanceerde. Enerzijds diende hij waar mogelijk het bestaande recht te respecteren en sommige keizers worden dan ook geroemd om hun strikte toepassing van het recht, hun *'severitas'*.¹⁰⁴ Anderzijds moest hij op het juiste moment, dat wil zeggen wanneer de omstandigheden van het individuele geval hierom vroegen, ook *'lenitas'* kunnen tonen¹⁰⁵ en eventueel zelfs een beslissing kunnen nemen die in strijd was met het recht, maar in het voordeel van de betrokken personen.¹⁰⁶

Uit het voorgaande kan worden afgeleid dat er in de Romeinse samenleving duidelijke verwachtingen bestonden over de wijze waarop de keizer recht behoorde spreken en in het bijzonder bij de elite, waartoe schrijvers als Tacitus, Suetonius en Cassius Dio behoorden. De beschrijvingen in de *Decreta* en *Imperiales Sententiae* spelen in op deze verwachtingen. De publicatie van een aantal zaken die door Severus als rechter waren behandeld, bood aan Paulus de mogelijkheid om inzicht te geven in de totstandkoming van de keizerlijke rechterlijke uitspraken en op deze manier een portret te schetsen van Septimius Severus dat voldeed aan het ideaalbeeld van de goede keizer-rechter. Op dit beeld zal in de volgende paragraaf nader worden ingegaan.

4.3.3 Septimius Severus als rechter in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae*

4.3.3.1 *Materie*

Het eerste dat opvalt bij de bestudering van het soort zaken dat uit de *Decreta* en *Imperiales Sententiae* in de Digesten is overgeleverd, is dat er slechts één uitspraak betrekking heeft op het strafrecht.¹⁰⁷ Eén verklaring voor deze ondervertegenwoordiging van het strafrecht is natuurlijk het feit dat slechts

101 Suet. *Ner.* 15.

102 D. 1,3,31, waarover paragraaf 2.1.2.3.

103 Zie ook Peachin, 'Rome the superpower', 147; Tuori, *Emperor*, 236.

104 Suet. *Iul.* 43 (Caesar); Plin. *Pan.* 80,1 (Trajanus). Vgl. ook Plin. *Pan.* 77,3 over de *reverentia legum* van Trajanus.

105 Suet. *Aug.* 33,1 (Augustus); Plin. *Pan.* 77,3 (Trajanus); Her. 2,4,1 (Pertinax).

106 Zie over deze balans bij Marcus Aurelius en Septimius Severus Honoré, *Emperors*, 22-23.

107 D. 48,19,40.

twee van de vijftig boeken van de Digesten betrekking hebben op dit rechtsgebied. Het is echter óók mogelijk dat zij berust op een bewuste keuze van Paulus. Door weinig tot geen verslagen op te nemen over strafrechtelijke procedures, maar zich juist te concentreren op de meer alledaagse geschillen, creëert Paulus het beeld van een keizer-rechter die niet alleen de vanzelfsprekende moeite nam om criminelen voor hun misstappen te berechten, maar juist ook interesse toonde voor de alledaagse geschillen tussen de gewone inwoners van het rijk.¹⁰⁸

De overige 36 zaken hebben betrekking op het privaatrecht. Hiervan hebben 13 zaken betrekking op het vermogensrecht,¹⁰⁹ 13 op het erfrecht,¹¹⁰ 3 op het personen- en familierecht,¹¹¹ 3 op het procesrecht¹¹² en 4 op het publiek-/bestuursrecht.¹¹³ De meeste vermogensrechtelijke geschillen zijn van verbintenissenrechtelijke aard (10 van de 13), terwijl de overige (goederenrechtelijke) gevallen alle betrekking hebben op de uitwinning van zekerheidsrechten. Een en ander is in de onderstaande tabel schematisch weergegeven.

Vermogensrecht	
– Verbintenissenrecht	10
– Goederenrecht	3
Totaal	13
Erfrecht	
– Fidei-commissair erfrecht	9
– overige	4
Totaal	13
Personen- en familierecht	
– voogdij	2
– overige	1
totaal	3
Procesrecht	3
Publiek/bestuursrecht	4
Strafrecht	1

Daarnaast kan worden vastgesteld dat ongeveer twee derde van de door de keizer behandelde zaken betrekking heeft op het keizerlijk privaatrecht, dat wil zeggen die onderdelen van het privaatrecht, die grotendeels door

108 Anders Honoré, *Emperors*, 20, die meent dat er weinig strafzaken in de *Decreta* en *Imperiales Sententiae* zijn opgenomen, omdat in dergelijke procedures meestal geen interessante juridische vragen rezen.

109 D. 4,4,38 *pr.* en 1; D. 14,5,8; D. 16,2,24; D. 20,5,13; D. 22,1,16,1; D. 40,1,10; D. 46,1,68,1 en 2; D. 47,2,88(87); D. 49,14,47 *pr.* en 1; D. 49,14,50.

110 D. 28,5,93(92); D. 29,2,97; D. 32,27 *pr.*, 1 en 2; D. 32,97; D. 35,1,113; D. 36,1,76(74) *pr.*; D. 36,1,76(74),1; D. 36,1,83(81); D. 40,5,38; D. 49,14,48 *pr.* en 1.

111 D. 26,5,28; D. 26,7,53; D. 50,16,240.

112 D. 10,2,41 = D. 37,14,24; D. 44,7,33; D. 48,18,20.

113 D. 22,1,16 *pr.*; D. 46,1,68 *pr.*; D. 50,2,9 *pr.* en 1.

de keizers tot ontwikkeling zijn gebracht. Om te beginnen was bij minstens 11 gevallen de *fiscus* als procespartij betrokken.¹¹⁴ Daarnaast hebben tenminste 12 zaken betrekking op materieelrechtelijke problemen die traditioneel worden gerekend tot het keizerlijk privaatrecht, zoals de afdwingbaarheid van fidei-commissen en codicillen, de verschoning van voogden en het cognitieprocesrecht.¹¹⁵ Deze vaststelling sluit aan bij de opmerkingen die in hoofdstuk 2 zijn gemaakt over het soort civielrechtelijke zaken dat de keizers in eerste aanleg en appel plachten te behandelen. Kort samengevat, is op die plaats betoogd dat de jurisdictie van de keizer in beginsel als een *extra ordinem* jurisdictie dient te worden beschouwd en dat dit als gevolg had dat de keizers terughoudend waren in het horen van zaken die onder de reikwijdte van de *leges Iuliae iudicariae* vielen en als zodanig behoorden tot het domein van het formulaproces.¹¹⁶ Uit het bovenstaande blijkt dat deze terughoudendheid ook wordt weerspiegeld in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae*: ongeveer een derde van de zaken heeft betrekking op materie die zonder meer moet worden gerekend tot het traditionele privaatrecht.¹¹⁷

Uit het bovenstaande blijkt voorts dat twee rechtsgebieden in het bijzonder de aandacht van de keizer hadden. Om te beginnen heeft ongeveer een derde van alle zaken betrekking op erfrechtelijke kwesties. Het feit dat een aanzienlijk aantal erfrechtelijke geschillen zich bij de keizer aandienende en door hem in behandeling werd genomen, onderstreept het belang van het erfrecht binnen de Romeinse samenleving. Binnen de categorie van erfrechtelijke geschillen neemt het fidei-commissaire erfrecht vervolgens weer een bijzondere positie in: 9 van de 13 aan de keizer voorgelegde zaken hebben betrekking op deze rechtsfiguur.¹¹⁸ Aangezien dit deelgebied van het erfrecht behoorde tot de privaatrechtelijke leerstukken die grotendeels op basis van het keizerrecht werden ontwikkeld (in tegenstelling tot de intestaat- en de testamentaire erfopvolging onder algemene titel en het recht met betrekking tot legaten), is het niet meer dan logisch dat zaken over een dergelijke materie, al dan niet in appel, bij de keizer terecht kwamen.

Daarnaast was bij een aanzienlijk aantal zaken de *fiscus* als partij betrokken. De bijzondere positie van de keizerlijke schatkist binnen het Romeinse rechtssysteem en de wijze waarop Septimius Severus hiermee omging zal in de onderstaande paragraaf afzonderlijk worden behandeld.

114 Vermogensrechtelijk (7 zaken; 5 verbintenisrechtelijk, 2 goederenrechtelijk): D. 16,2,24; D. 22,1,16,1; D. 40,1,10; D. 46,1,68,1; D. 49,14,47 pr. en 1; D. 49,14,50. Erfrechtelijk (4 zaken): D. 28,5,93(92); D. 32,27,1; D. 49,14,48 pr. en 1. D. 29,2,97 is een twijfelgeval, zie BZD, nr. 10 (D. 29,2,97).

115 Fidei-commissen & codicillen tussen gewone burgers (7 zaken): D. 32,27 pr. en 2; D. 35,1,113; D. 36,1,76(74) pr. en 1; D. 36,1,83(81); D. 40,5,38. Fidei-commissen en de *fiscus* (3 zaken): D. 32,27,1 en D. 49,14,48 pr. en 1. Verschoning van voogden (1 zaak): D. 26,5,28. Cognitieprocesrecht (1 zaak): D. 44,7,33.

116 Zie paragraaf 2.2.2.

117 D. 4,4,38 pr. en 1; D. 10,2,41 = D. 37,14,24; D. 14,5,8; D. 20,5,13; D. 32,97; D. 46,1,68,2; D. 47,2,88(87); D. 50,16,240.

118 D. 32,27,1 en 2; D. 35,1,113; D. 36,1,76(74) pr. en 1; D. 36,1,83(81); D. 40,5,38; D. 49,14,48 pr. en 1.

4.3.3.2 *Excurs: de keizer en het fiscale recht**De Romeinse fiscus*

Dat regelmatig fiscale zaken werden voorgelegd aan de keizer spreekt vanzelf, aangezien de *fiscus* onlosmakelijk met de persoon van de keizer en diens ambtenarenapparaat verbonden was. Over de exacte aard en het rechtskarakter van de *fiscus* gedurende het Principaat bestaat tot op de dag van vandaag verschil van mening.¹¹⁹

Grofweg¹²⁰ kunnen er twee stromingen worden onderscheiden, die teruggaan op Mommsen respectievelijk Hirschfeld. Kort gezegd betoogt Mommsen dat de *fiscus Caesaris* niets anders was dan het privévermogen van de keizer.¹²¹ Hirschfeld is daarentegen van mening dat de *fiscus* vanaf Claudius niet langer aan de keizer als privévermogen toebehoorde, maar als staatskas ('Krongut') was verbonden aan het ambt van keizer.¹²² Beide opvattingen hebben in de laatste honderd jaar navolging gekregen en een grote hoeveelheid literatuur gegenereerd.¹²³ Daarnaast hebben zich ook nog andere theorieën ontwikkeld. Er wordt bijvoorbeeld – bij wijze van tussenpositie – betoogd dat het begrip *fiscus* zowel naar het keizerlijke privévermogen als ook naar een complex van keizerlijke overheidsfinanciën en de administratie hiervan kan verwijzen.¹²⁴ Tot slot is ook wel verdedigd dat de Romeinse *fiscus* net zoals de moderne belastingdienst een zelfstandige rechtspersoon was, die onafhankelijk van de keizer opereerde.¹²⁵

Dit is niet de plaats om aan dit debat uitvoerige aandacht te besteden en daarom zal worden volstaan met een aantal algemene opmerkingen over het karakter van de keizerlijke schatkist. Het staat buiten kijf dat de *fiscus* aanvankelijk, dat wil zeggen onder Augustus en diens onmiddellijke opvolgers van het Julisch-Claudische huis, het karakter van een privévermogen had en door deze keizers voornamelijk werd gebruikt voor hun persoonlijke uitgaven (zoals de kosten van levensoverhoud en huishouding).¹²⁶

119 De term alleen al levert de nodige moeilijkheden op, aangezien hij naar verschillende zaken kan verwijzen die niet noodzakelijk verband houden met de keizerlijke *fiscus*. Zie hierover Jones, 'Aerarium', 22-29 en Brunt, 'Fiscus', 75-77.

120 Zie voor een overzicht van het gehele debat Alpers, *Finanzsystem*, 1-12.

121 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 998 e.v.

122 Hirschfeld, *Verwaltungsbeamten*, 1 e.v.

123 Mommsen wordt gevolgd door Millar, 'Fiscus', Zwolve, 'Erfgenamen van de fiscus' en Alpers, *Finanzsystem*. Zie daarnaast C.H.V. Sutherland, 'Aerarium and fiscus during the early Empire' *AJPh* 66 (1945), 151-170 en E. Lo Cascio, 'Patrimonium, ratio privata, res privata' *AIS* 3 (1971/72), 55-121 (= E. Lo Cascio, *Il princeps e il suo impero. Studi di storia amministrativa e finanziaria romana*, Bari: Edipuglia 2000, 97-149). De opvatting van Hirschfeld wordt gevolgd G. Ürgödi, *RE* Suppl. X (1965), s.v. *fiscus*, 224 e.v.

124 Jones, 'Aerarium', Brunt, 'Fiscus' en Kaser, *Privatrecht*, 305-306.

125 Mitteis, *Privatrecht I*, 349-350, gevolgd door Bolla, *Entwicklung*, 33.

126 Ook tegenstanders van het idee dat de *fiscus* het privévermogen van de keizer was houden hieraan vast, zie bijvoorbeeld Brunt, 'Fiscus', 78 en Kaser, *Privatrecht*, 305. Zie ook Hirschfeld, *Verwaltungsbeamten*, 3, al vermeldt deze hierbij dat het privévermogen van Augustus en Tiberius niet als *fiscus* werd aangeduid. Het persoonlijke karakter van de keizerlijke *fiscus* komt ook naar voren uit bijvoorbeeld Sen. *De benef.* 7,6,3 en Tac. *Ann.* 4,6 (*res suas*); 4,15 (*pecunias familiares*) en 12,60 (*rem familiarem*).

Gedurende de eerste twee eeuwen van het Principaat trok de keizer echter steeds meer taken naar zich toe die wij heden ten dage als publieke taken zouden beschouwen,¹²⁷ zoals de financiering van het leger (in het bijzonder de troepen in de keizerlijke provincies),¹²⁸ de graanvoorziening,¹²⁹ de waterhuishouding van Rome¹³⁰ en het onderhoud van publieke wegen en bouwwerken.¹³¹ Dit had ten gevolg dat de keizerlijke *fiscus*, waaruit dergelijke werkzaamheden werden gefinancierd, ook steeds meer bestaande publieke inkomsten opeiste. Een belangrijk voorbeeld hiervan zijn de *bona caduca*, de *bona vacantia* en de *bona damnatorum*.¹³² Hoewel de *bona vacantia* en *caduca* oorspronkelijk toekwamen aan het volk (*populus*) en dus aan het *aerarium*, de staatskas, verkreeg de *fiscus* al in een vroeg stadium een concurrerend recht op deze goederen.¹³³ Hetzelfde geldt voor de *bona damnatorum*.¹³⁴ Één van de belangrijkste andere bronnen van publieke inkomsten van de *fiscus* waren belastingen. Allereerst ontving de *fiscus* een aantal bijzondere belastingen, zoals bijvoorbeeld het *aurum coronarium* (voor zover dit als een belasting kan worden beschouwd) en de belasting op prostitutie.¹³⁵ Daarnaast gingen de opbrengsten van de belastingheffing in de keizerlijke provincies (het *tributum* en de *portoria*) naar de *fiscus*.¹³⁶ Mogelijk was dit op den duur ook het geval voor de inkomsten uit de senatoriale provincies.¹³⁷ Deze overheveling

127 De Romeinen beschouwden vele taken en bevoegdheden die wij traditioneel tot het domein van de overheid rekenen als private taken. Een voorbeeld is de belastingheffing door *publicani*, een in onze ogen typisch publieke taak die ten tijde van de Republiek en het begin van de keizertijd door private pachters werd uitgevoerd.

128 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 1003. Het *aerarium militare*, dat door Augustus in 6 n. Chr. werd opgericht, zag op het onderhoud van veteranen, niet op de soldij van de soldaten die in dienst waren en de verdere bekostiging van het leger. Zie RG 17,2, Dio *Hist.* 55,24,9-25,6, Suet. *Aug.* 49,2 en Tac. *Ann.* 1,78. Het werd gefinancierd uit een belasting op nalatenschappen, de zogeheten *vicesima hereditarium*. Zie over dit onderwerp verder M. Corbier, *L'aerarium Saturni et l'aerarium militare*, Rome: École française de Rome 1974.

129 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 1003, Millar, 'Fiscus', 40 en Brunt, 'Fiscus', 90. De zaak van Titianus Primus (D. 14,5,8) is een mooi voorbeeld van de keizerlijke inmenging in de graanhandel.

130 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 1003.

131 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 1003 en Brunt, 'Fiscus', 90.

132 Millar, 'Fiscus', 34-37 en Brunt, 'Fiscus', 79-82.

133 Op zijn vroegst onder Tiberius, Tac. *Ann.* 2,48. Caracalla bepaalde uiteindelijk dat alle *caduca* en *vacantia* aan de *fiscus* toekwamen, zie UE 17,2. Ook uit verschillende zaken in de *Decreta* blijkt dat het de *fiscus* - en niet het *aerarium* - was die de *caduca* en *vacantia* opeiste, zie bijvoorbeeld BZD, nr. 30 (D. 49,14,48 *pr.*).

134 Reeds in 26 v. Chr. stemde de senaat ermee in om het vermogen van Cornelius Gallus na zijn veroordeling toe te kennen aan Augustus: Dio *Hist.* 53,23,7. Ook van dit soort verkrijgingen door de *fiscus* vinden we voorbeelden in de *Decreta*, zie bijvoorbeeld D. 28,5,93(92).

135 Millar, 'Fiscus', 38-39, die ook nog een aantal andere voorbeelden van dergelijke bijzondere belastingen noemt.

136 Gai. 2,21 en bijvoorbeeld D. 2,14,42 en D. 49,14,46,5. Voorts Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 1004 en Brunt, 'Fiscus', 83-84. Anders Millar, 'Fiscus', 41

137 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 1005.

van inkomsten van het *aerarium* naar de *fiscus* had op den duur als gevolg dat de Republikeinse schatkist volledig door de *fiscus* werd opgeslokt.¹³⁸

Om deze inkomsten en uitgaven te beheren had de *fiscus* zijn eigen uitgebreide professionele ambtenarenapparaat, zowel in Rome als in de provincies. Daarnaast ontwikkelde zich reeds vroeg in het Principaat een separate fiscale jurisdictie. Aanvankelijk diende de *fiscus* zijn aanspraken geldend te maken langs de normale procesrechtelijke weg, d.w.z. door middel van het formulaproces.¹³⁹ Reeds onder Claudius verkregen de *procuratores* van de keizer echter de bevoegdheid om zelf geschillen tussen de *fiscus* en burgers *extra ordinem* – dat wil zeggen buiten de civielrechtelijke procesgang om – te beslechten.¹⁴⁰ In aanvulling hierop werd door Nerva het speciale ambt van *praetor fiscalis* gecreëerd, die ook *extra ordinem* recht sprak. Uit het gebrek aan verwijzingen in juridische teksten naar deze speciale *praetor* kan worden afgeleid dat deze positie waarschijnlijk geen lang leven beschoren is geweest.¹⁴¹

De hierboven beschreven ontwikkelingen hebben als resultaat gehad dat de *fiscus* ten tijde van het bewind van Severus niet meer als het privévermogen van de keizer kan worden beschouwd, maar een publiek karakter heeft gekregen en kan worden gekarakteriseerd als een hybride instituut dat zich ergens in het schemergebied tussen publiek- en privaatrecht bevond. De structuur en de activiteiten van de *fiscus* doen nog het meeste denken aan wat wij nu als een ‘rechtspersoon’ zouden bestempelen: een juridische entiteit die zelfstandig deelneemt aan het rechtsverkeer, drager kan zijn van privaatrechtelijke rechten en plichten en als zodanig grotendeels losstaat van de natuurlijke persoon die namens haar handelt.¹⁴² Een dergelijke opvatting van het karakter van de *fiscus* hebben de Romeinse juristen echter zelf nooit gehad.¹⁴³ Voor hen was de *fiscus* een bijzonder soort privaatrechtelijk vermogen, dat weliswaar zelfstandig aan het privaatrechtelijke rechtsverkeer deelnam, maar desalniettemin in vermogensrechtelijke zin onlosmakelijk met de persoon van de keizer verbonden bleef. Of, om in de woorden van Ulpianus te spreken:

D. 43,8,2,4: ‘(...) De bezittingen van de *fiscus* zijn immers als het ware privé-eigendom van de keizer. (...)’¹⁴⁴

138 Waarschijnlijk onder Diocletianus, zie Mitteis, *Privatrecht I*, 354.

139 Mommsen, *Staatsrecht* II.2, 1021; Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 454.

140 Tac. *Ann.* 12,60 en Suet. *Claud.* 12,1. De precieze aard van deze toekenning van jurisdictie door Claudius aan de keizerlijke procuratoren is omstreden, zie hierover F. Millar, ‘Some evidence on the meaning of Tacitus Annals XII,60’ *Historia* 13 (1964), 180-187, *idem*, ‘The development of jurisdiction by imperial procurators; further evidence’ *Historia* 14 (1965), 362-367 en P.A. Brunt, ‘Procuratorial jurisdiction’ *Latomus* 25 (1966), 461-489.

141 D. 1,2,2,32. Vanaf Hadrianus ontbreekt ieder spoor van deze fiscale rechter, zie Kaser & Hackl, *Zivilprozessrecht*, 455 nt. 29.

142 Vgl. Mitteis, *Privatrecht I*, 349-350 en Bolla, *Entwicklung*, 33, maar bijvoorbeeld ook Brunt, ‘Fiscus’, 86 en recent Koops, ‘Moschis’, 279-280.

143 Vgl. Kaser, *Privatrecht*, 305 nt. 16: ‘Eine solche Abstraktion wäre unrömisch’. Zie verder Brunt, ‘Fiscus’, 86 en Alpers, *Finanzsystem*, 7-9.

144 Ulpianus libro LXVIII ad edictum. (...) *res enim fiscales quasi propriae et privatae principis sunt.* (...).

Het complexe karakter van de keizerlijke *fiscus* had ongetwijfeld als gevolg dat er de nodige onduidelijkheid bestond over zijn rechtspositie binnen het (privaatrechtelijke) rechtsverkeer. Enerzijds bracht het publiekrechtelijke karakter van de keizerlijke schatkist met zich mee dat de regels van het traditionele privaatrecht niet altijd onverkort op hem van toepassing waren en dat hij beschikte over een aantal bijzondere privileges, zoals bijvoorbeeld het renteprivilege.¹⁴⁵ Anderzijds was het lang niet altijd noodzakelijk – en in sommige situaties zelfs onwenselijk – om voor de keizerlijke schatkist een bijzondere positie binnen het vermogensrecht aan te nemen. Dit brengt ons terug bij de fiscale zaken die in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* worden behandeld.

Beslissingen over de positie van de fiscus

Een aantal van de aan de keizer voorgelegde zaken heeft in essentie steeds betrekking op de vraag of de rechtsregels die in het ‘normale’ privaatrechtelijke rechtsverkeer tussen burgers golden ook van toepassing waren op geschillen tussen de *fiscus* en een burger. Wat opvalt aan de uitspraken in deze zaken is dat de keizer in de meeste gevallen weigerde om aan de *fiscus* een bijzondere positie toe te kennen. Zo bepaalde hij bijvoorbeeld in D. 16,2,24 dat ook met de *fiscus* verrekening mogelijk was en in D. 40,1,10 dat een vrijlating op grond van een ‘beding van vrijlating’, dat bij de aankoop van een slavin was overeengekomen, net zo goed aan de *fiscus* als generaal hypotheekhouder kon worden tegengeworpen als aan andere crediteuren met een beperkt zakelijk zekerheidsrecht. In een ander geval (D. 49,14,47,1) had een pachter van de *fiscus* het door hem gehuurde stuk land onderverhuurd tegen een hoger totaalbedrag dan de huursom die hij aan de *fiscus* verschuldigd was. De *fiscus* vorderde afgifte van het gehele bedrag dat de pachter van zijn onderhuurders ontving in plaats van de tussen hem en de pachter overeengekomen huursom. De keizer oordeelde dat de eis van de *fiscus* moest worden afgewezen, aangezien hij in een dergelijk geval als derde geen rechten kon ontlenen aan een contract tussen twee andere partijen. De toepassing van de regels van het traditionele privaatrecht op de *fiscus* pakte overigens lang niet altijd negatief voor de laatste uit. Een voorbeeld van een dergelijke uitspraak vinden we in D. 49,14,48,1, waarin een vordering van een fidei-commissaris tegen de *fiscus* tot uitkering van een *fideicommissum hereditatis* geheel volgens de regels van het *ius civile* werd afgewezen, omdat het fidei-commis simpelweg nog niet opeisbaar was.¹⁴⁶

Uit deze uitspraken komt het beeld naar voren van een keizer die de *fiscus* – en in het verlengde daarvan zichzelf – geen bijzondere positie binnen het normale rechtsverkeer wilde toekennen en “zijn” *fiscus* zoveel mogelijk onderwierp aan de gewone regels van het geldende privaatrecht. Wanneer

145 Waarover Lenz, *Privilegia fisci*. Zie over het renteprivilege van de *fiscus* ook BZD, nr. 6 (D. 22,1,16 pr. en 1).

146 Zie daarnaast D. 46,1,68,1, waarin de keizer een in het dagelijks rechtsverkeer gangbare toerekeningsregeling van een executieopbrengst toepast in het voordeel van de *fiscus*.

hij er echter voor koos om aan het *ius civile* voorbij te gaan en een billijkheidsbeslissing te nemen, viel een dergelijke uitspraak meestal uit in het nadeel van de *fiscus*. De *Decreta* bevatten verschillende voorbeelden van dergelijke beslissingen.¹⁴⁷

Een eerste voorbeeld van een dergelijke beslissing is reeds behandeld in paragraaf 4.2.2.1 en betreft de zaak van Pactumeia Magna, die de *fiscus* tot afgifte van de nalatenschap van haar vrijgelatene had verzocht. Hoewel zij vanuit een juridisch oogpunt geen enkele aanspraak op de nalatenschap kon maken, kende de keizer deze toch – ten koste van zijn eigen *fiscus* – aan haar toe. Een andere beslissing in het nadeel van de *fiscus* is te vinden in D. 49,14,47 *pr.* Deze tekst heeft betrekking op de wijze waarop de *fiscus* zijn wettelijke hypotheekrecht op het vermogen van zijn debiteuren diende uit te winnen. Op grond van het *ius civile* had een crediteur bij wanprestatie door de debiteur het recht om te kiezen of hij zijn debiteur wilde aanspreken op grond van het contract of direct wilde overgaan tot de uitwinning van zijn zekerheidsrecht, ongeacht de vraag of de objecten waarop dit rustte zich bij de debiteur of bij derden bevonden. Severus oordeelde echter dat het billijker was dat de *fiscus* eerst probeerde verhaal te zoeken bij zijn eigen (solvente) debiteuren, alvorens over te gaan tot uitwinning van zijn hypotheekrecht onder derden.

Resumerend kan op basis van het voorgaande worden geconcludeerd dat uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* een beeld naar voren komt van een keizer die zich laat leiden door een politiek waarin de bijzondere positie van de *fiscus* zo min mogelijk wordt benadrukt. Severus kende aan zijn schatkist in beginsel geen bijzondere privileges toe en wanneer hij het geldende recht in een fiscale zaak eens buiten toepassing liet, werkte dit meestal in het voordeel van de betrokken privépersonen, terwijl de *fiscus* er vaak slechter vanaf kwam. Hij liet met andere woorden de belangen van zijn onderdanen prevaleren boven die van zijn eigen *fiscus*, hetgeen goed past in het beeld van de goede keizer en rechter.¹⁴⁸

4.3.3.3 Procespartijen

Wie kregen de mogelijkheid om hun zaak aan de keizer voor te leggen? Het is niet mogelijk om op basis van de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* een algemeen antwoord op deze vraag te geven, te meer daar slechts de helft van de verslagen van Paulus aanknopingspunten voor dergelijke vaststellingen biedt (*i.e.* vermelding van de naam of sociale status van een proces-

147 Zie naast de twee hieronder te bespreken voorbeelden ook nog: D. 22,1,16,1, waarin de keizer het renteprivilege van de *fiscus* beperkte; D. 32,27,1, waarin de keizer een testamentaire bepaling in het nadeel van de *fiscus* uitlegde; D. 49,14,50 (1^e beslissing), waarin de keizer de vruchten van een stuk land, dat onder een beding van een beter bod was verkocht, in strijd met het geldende recht toewees aan de koper in plaats van aan de verkoper, in dit geval de *fiscus*.

148 Vgl. Plin. *Pan.* 80,1.

partij). Het is echter wel mogelijk om op basis van deze informatie iets te zeggen over het beeld van de procespartijen dat specifiek uit de werken van Paulus naar voren komt. Uit de beschrijvingen van de jurist blijkt dat Severus geschillen hoorde van personen van alle rangen en standen. De prosopografische analyse van de namen die in een deel van de teksten worden vermeld lijkt de algemene aanname te bevestigen dat een aanzienlijk deel van de zaken betrekking had op leden van de elite, zoals bijvoorbeeld de zaak van Pactumeia Magna (D. 28,5,93(92), de dochter van een voormalig *praefectus Aegypti*, die later tot senator is verheven) en het geval van Valerius Patruinus (D. 49,14,50, een keizerlijke ambtenaar die later tot *praefectus praetorio* is benoemd).¹⁴⁹

Daarnaast wijst een aantal andere teksten in dezelfde richting.¹⁵⁰ De gedaagde in D. 4,4,38 *pr.* Ovinius kan waarschijnlijk gelijk worden gesteld met de Afrikaanse senator C. Ovinius Tertullus. Camelia Pia, de eiseres in D. 10,2,41 (= D. 37,14,24) was mogelijk de echtgenote of een familielid van C. Iulius Asper, die in 212 samen met zijn zoon het consulaat bekleedde. De testator van D. 29,2,97, Clodius Clodianus, wordt vaak gelijk gesteld met Ti. Claudius Claudianus, één van de generaals van Severus, die in 193 tot de senaat werd verheven. De Pompeius Hermippus van D. 32,27,1 maakte waarschijnlijk onderdeel uit van het invloedrijke geslacht van de Pompeii Hermippi uit Ephese. Over Moschis, de eiseres in D. 49,14,47 *pr.*, is betoogd dat zij gelijk kan worden gesteld met Numitoria Moschis, de echtgenote van Lucius Cominius Maximus, een succesvol militair en ambtenaar. De Cornelius Felix van D. 49,14,48,1 was mogelijk de senator Sex. Cornelius Pacatus.

We komen echter ook zaken tegen waarbij personen van een aanzienlijk lagere sociale klasse betrokken waren, zoals die van D. 40,1,10 en D. 32,97, die beide betrekking hebben op vrijgelaten slaven,¹⁵¹ en D. 40,5,38, waarin zelfs de belangen van een slavine centraal staan. Wat daarnaast opvalt, is dat er relatief veel vrouwen betrokken waren bij de geschillen waarvan verslag wordt gedaan in de *Decreta* en *Imperiales Sententiae*. De twee rechtspraakverzamelingen bevatten in totaal 41 identificeerbare procespartijen. In 11 gevallen is één van beide bij het geschil betrokken partijen de *fiscus*. De overige 30 partijen vallen uiteen in 10 vrouwelijke en 20 mannelijke betrokkenen. Dit betekent kort gezegd dat vrouwen ongeveer 30% van de private procespartijen in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* uitmaken. Dit is een hoger percentage dan bijvoorbeeld door Bablitz wordt aangenomen, die in haar studie naar de algemene gang van zaken in de Romeinse rechtbanken tot de conclusie komt dat de man/vrouw ratio in haar literaire *corpus* van 82 zaken

149 Vgl. Coriat, 'L'empereur juge', 46. Zie in een meer algemene zin Millar, *Emperor*, 535 en Bablitz, *Actors*, 74. Zie ook Honoré, *Emperors*, 21, die opmerkt dat een appelprocedure bij de keizer voor de meeste inwoners van het rijk te duur was.

150 Zie voor een verdere toelichting de afzonderlijke beschrijving van de teksten.

151 Daarnaast was mogelijk ook Petronius Thallus, de eiser in de zaak van D. 46,1,68,1, een vrijgelatene, zie BZD, nr. 23 (D. 46,1,68,1).

ongeveer 4:1 bedraagt, of meer specifiek dat 81% van de betrokken personen van het mannelijke geslacht is en 19% van het vrouwelijke.¹⁵²

Bij 4 zaken waren minderjarigen als procespartij of als belanghebbende betrokken. Zo verleende de keizer in het geval van D. 4,4,38 *pr.* aan een minderjarig meisje *restitutio in integrum* met betrekking tot de uitvoering van een koopovereenkomst en wees hij de eis van een inhalige tante tegen haar minderjarige nichtje af door een voorwaarde bij een *fideicommissum* op een voor het meisje gunstige wijze te interpreteren (D. 36,1,76(74),1). Daarnaast bevatten de *Decreta* twee zaken over het voogdijrecht. In de ene zaak, het geval van Romanus Appulus (D. 26,5,28), weigerde de keizer een nieuwe verschoningsgrond voor de voogdij aan te nemen en meende hij dat het geen probleem was als een voogd op twee verschillende gronden voor eventueel wanbeheer kon worden aangesproken. In de andere zaak (D. 26,7,53) creëerde hij een duidelijke regeling met betrekking tot de aansprakelijkheid van voogden en curatoren. De bijzondere interesse van Severus voor het voogdijrecht is ook uit andere bronnen dan de *Decreta* bekend. Zo schrijft de keizer in een brief aan ene Cuspius Rufinus het volgende: *'Omnem me rationem adhibere subveniendis pupillis, cum ad curam publicam pertineat, liquere omnibus volo.'*¹⁵³ Uit dit citaat blijkt dat Severus de bescherming van minderjarigen en hun vermogen beschouwde als een publieke aangelegenheid die zijn bijzondere aandacht had. Een ander bekend voorbeeld van Severus' belangstelling voor het voogdijrecht is de in de Digesten overgeleverde *oratio principis*, waarin Severus bepaalde dat *praedia rustica vel suburbana*, die toebehoorden aan een minderjarige die onder voogdij stond, door diens voogd niet zonder toestemming van de *praetor* mochten worden vervreemd of verpand.¹⁵⁴ De interesse van Severus voor de (juridische) belangen van minderjarigen past ook weer goed in het beeld van de goede keizer-rechter, die opkwam voor de belangen en rechten van de zwakkere personen in de samenleving.¹⁵⁵ Het mag dan ook geen verbazing wekken dat we ook een andere groep personen met een maatschappelijk zwakke positie, te weten slaven, tegenkomen in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae*.¹⁵⁶ De keizerlijke *favor libertatis*, dat wil zeggen de gewoonte van keizers om in geval van twijfel de voorkeur te geven aan de *status libertatis*, speelt in twee zaken een rol. In het eerste geval, D. 40,1,10, oordeelde de keizer dat een slavine, die onder een beding van vrijlating was gekocht, rechtmatig door haar meester was vrijgelaten, ook al viel zij onder de wettelijke generale hypotheek van de *fiscus*. In de tweede zaak, D. 40,5,38, had een erfflater in zijn testament een slavine vrijgelaten, maar dit testament zelf nooit afgemaakt met als gevolg dat dit, inclusief alle hierin

152 Bablitz, *Actors*, 72. Overigens twijfelt Bablitz zelf over de representativiteit van haar cijfermateriaal en lijkt ervan uit te gaan dat het percentage vrouwelijke procespartijen in de Romeinse rechtbanken wellicht nog lager was, zie Bablitz, *Actors*, 73-74.

153 D. 26,6,2,2.

154 D. 27,9,1 *pr.* e.v.

155 Vgl. Tuori, *Emperor*, 211 (over Hadrianus).

156 Zie over de keizerlijke interesse in de behandeling en het welzijn van slaven bijvoorbeeld Tuori, *Emperor*, 211.

opgenomen legaten, fidei-commissen en vrijlatingen, ongeldig was. De keizer oordeelde dat de intestaaterfgenamen op grond van de *pietas* desalniettemin verplicht waren om de slavin desondanks vrij te laten.

Al deze aspecten van de verslagen in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* dragen bij aan het daarin gecreëerde beeld van Severus als een keizer die voor iedere inwoner van het rijk toegankelijk was, ongeacht zijn of haar sociale status. Daarbij maakt Paulus in het bijzonder melding van het optreden van Severus in zaken die betrekking hadden op in maatschappelijk opzicht kwetsbare personen, die makkelijker het slachtoffer werden van onrechtvaardigheden, zoals vrouwen, minderjarigen en slaven. Door een grote verscheidenheid aan procespartijen ten tonele te voeren presenteert Paulus Severus als een keizer die zich niet alleen interesseerde voor de belangen van de elite van de samenleving, maar zich ook bekommerde om de verwachtingen van *al* zijn onderdanen.

4.3.3.4 Hoorzittingen en beraadslagingen in het *consilium*

De verslagen van Paulus bieden de lezer ook de mogelijkheid om zich een beeld te vormen van de wijze waarop Severus als rechter de hoorzittingen heeft geleid. Door in sommige beschrijvingen de standpunten van partijen uitdrukkelijk weer te geven, wekt Paulus de suggestie dat de eiser en gedaagde beiden door Severus in de gelegenheid werden gesteld om hun mening over de zaak uiteen te zetten.¹⁵⁷ Daarnaast laat het verslag in de zaak van Antiochos (D. 32,97) zien dat de keizer niet enkel lijdelijk fungeerde en de (advocaten van) partijen aanhoorde, maar ook zelf tijdens de hoorzitting intervenueerde en vragen stelde. In die zaak legde de keizer een hypothetische casus voor aan de gedaagde, de legataris Antiochos, om aan hem te laten zien dat diens betoog onrealistisch was en dat hij om die reden geen aanspraak kon maken op bepaalde zaken uit de litigieuze nalatenschap.

Een bijzonder onderdeel van de verslagen van Paulus zijn de beschrijvingen van wat er achter gesloten deuren tijdens de beraadslagingen in het *consilium* plaatsvond. In paragraaf 4.3.2 is reeds het belang van de aanwezigheid van een goed functionerend *consilium* in het ideaalbeeld van de goede keizer-rechter benadrukt. De wijze waarop Paulus bericht over Severus' optreden tijdens de beraadslagingen binnen het *consilium* sluit hier naadloos bij aan. Zo blijkt uit de zeven teksten¹⁵⁸ uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* die beschrijvingen bevatten van het debat in het *consilium*, dat de leden van het *consilium* vrij konden spreken. In vrijwel alle beschrijvingen geeft Paulus eerst zijn eigen opvatting over de zaak en eventueel die van zijn

157 D. 10,2,41 (= D. 37,14,24); D. 14,5,8; D. 26,5,28; D. 26,7,53; D. 32,97; D. 36,1,76(74),1; D. 48,18,20; D. 49,14,47 *pr.*; D. 49,14,48 *pr.*; D. 49,14,48,1; D. 49,14,50.

158 D. 4,4,38 *pr.*; D. 14,5,8; D. 29,2,97; D. 32,27,1; D. 36,1,76(74),1; D. 49,14,50 (1^e en 2^e beslissing); D. 50,16,240. Zie voor een beknopte analyse van een aantal van deze teksten en het beeld van het debat in het *consilium* van Severus dat hieruit naar voren komt Lovato, 'Giulio Paolo', 497-504.

medejuristen weer, hetgeen lijkt te suggereren dat de adviseurs eerst hun opvatting over de zaak mochten uiten alvorens de keizer zelf aan het woord kwam.¹⁵⁹ Hun mening komt dikwijls niet overeen met Severus' eigen visie op het geschil.¹⁶⁰ In één van de zaken gaat Paulus zelfs zo ver dat hij de redenering van de keizer met juridische argumenten probeert te ontcrachten.¹⁶¹

Wat opvalt aan de in de *Decreta* en *Imperiales Sententiae* opgenomen zaken is dat het meestal geen eenvoudige geschillen zijn waarover zonder enige discussie kon worden beslist, maar dat het dikwijls een ingewikkelde casuïstiek betrof over een specialistische materie. Het feit dat Severus deel kon nemen aan debatten met zijn juristen over deze onderwerpen etaleert de juridische vakbekwaamheid van de keizer.¹⁶² Een bijzonder voorbeeld hiervan vinden we in D. 36,1,76(74),1. In deze zaak stond de vraag centraal of een *fideicommissum hereditatis*, dat was vermaakt onder de voorwaarde dat de begunstigde zijn twintigste levensjaar had bereikt ('*si ad annum vicensimum aetatis pervenisset*'), verschuldigd was wanneer de fidei-commissaris op 19-jarige leeftijd was overleden. In zijn beslissing, die tegen het advies van de juristen in zijn *consilium* inging, noemde Severus expliciet een constitutie van Marcus Aurelius, die blijkens de beschrijving van Paulus noch door partijen, noch door de juristen in het *consilium* was aangedragen. Aangezien de door de keizer geciteerde constitutie juist pleitte voor een andere interpretatie van de voorwaarde dan de uitleg die de keizer hieraan gaf, kan worden aangenomen dat de opmerking voornamelijk in het verslag is opgenomen om de juridische kennis van de keizer te benadrukken.

Hoewel de juristen in het *consilium* blijkens de verslagen van Paulus door Severus in de gelegenheid werden gesteld om hun mening te kennen te geven, was de keizer uiteraard geenszins verplicht om hun opvattingen ook te volgen.¹⁶³ In vijf van de zeven zaken waarin de opvattingen van het *consilium* over de zaak aan ons zijn overgeleverd, koos de keizer zijn eigen weg en besliste hij in de meeste gevallen naar eigen inzicht op basis van de bijzondere omstandigheden van het geval.¹⁶⁴ Dergelijke beslissingen zijn er meestal op gericht om aan de zwakkere partij in het geschil tegemoet te komen: tweemaal een minderjarig meisje (D. 4,4,38 *pr.* en D. 36,1,76(74),1); een gedeeltelijk onterfde dochter in een procedure tegen de *fiscus* (D. 32,27,1)

159 D. 4,4,38 *pr.*; D. 14,5,8; D. 29,2,97; D. 32,27,1; D. 49,14,50 (1^e beslissing). Vgl. overigens ons huidige art. 7 lid 1 RO dat voorschrijft dat de voorzitter van een meervoudige kamer in raadkamer hoofdelijk omvraag doet, alvorens zijn eigen oordeel over de zaak te geven.

160 D. 4,4,38 *pr.*; D. 14,5,8; D. 29,2,97; D. 32,27,1; D. 36,1,76(74),1; D. 49,14,50 (1^e beslissing).

161 D. 4,4,38 *pr.*

162 Vgl. Arist. *Or.* 35,17-18.

163 Millar, *Emperor*, 238; Lovato, 'Giulio Paolo', 497.

164 D. 4,4,38 *pr.* (omstandigheden van het geval); D. 32,27,1 (*humanior interpretatio*); D. 36,1,76(74),1 (*aequitas*); D. 49,14,50 (1^e beslissing; economische overwegingen). Alleen aan de beslissing van D. 14,5,8, waarin Severus kort gezegd het bestaan van een schijnvolmacht aannam, lijkt een meer juridische overweging ten grondslag te hebben gelegen, zij het dat economische motieven – de zaak heeft betrekking op de graanhandel – hier ook een rol zullen hebben gespeeld.

en een contractspartij van de *fiscus* (D. 49,14,50). In de overige gevallen volgt Severus de opvatting van één van zijn adviseurs, in het bijzonder die van Papinianus.¹⁶⁵ Het duidelijkste voorbeeld hiervan is D. 49,14,50, waarin de keizer in zijn uitspraak een door Papinianus en Messius geïntroduceerde '*nova sententia*', een 'nieuwe opvatting', met betrekking tot de rechten van een koper van een verpacht stuk land overnam.

Het geschil betrof een koopovereenkomst van een stuk land tussen de *fiscus* en ene Flavius Stalticius, die onder het beding van een beter bod was gesloten. Er werd een beter bod door een derde gedaan en dit werd overgenomen door Stalticius, met als gevolg dat het landgoed definitief aan hem werd toegewezen. Er ontstond vervolgens een geschil over de tussentijds getrokken vruchten. Op grond van het bestaande recht dienden deze te worden toegewezen aan verkoper, de *fiscus*. De keizer besloot echter om ze uit bedrijfseconomische overwegingen toe te wijzen aan de koper. Deze beslissing leverde een probleem op voor de *fiscus*, aangezien deze het landgoed aan een pachter had verpacht en door de beslissing van de keizer niet meer aan zijn verplichtingen (*i.e.* het verschaffen van het genot van de vruchten) kon voldoen. De oplossing (de *nova sententia*) die Papinianus en Messius hiervoor aandroegen was bijzonder: zij meenden dat het onbillijk was om de vruchten te ontnemen aan de pachter en stelden daarom voor dat de koper in dit geval genoeg moest nemen met de pachtsom in plaats van de vruchten. De keizer volgde deze suggestie.

Resumerend kan het volgende worden vastgesteld. Paulus' beschrijvingen van de hoorzittingen en de beraadslagingen van het *consilium* spelen een zeer belangrijke rol in zijn portrettering van Severus als een goede keizer-rechter. Door informatie over het debat in het *consilium* toe te voegen aan zijn beschrijving van de zaken, creëert Paulus een idee van openbaarheid: de lezer kan zien dat er geen sprake was van willekeur bij de totstandkoming van de keizerlijke rechterlijke beslissingen, maar dat hieraan een gedegen gedachtewisseling tussen de keizer en diens adviseurs ten grondslag lag. Deze beraadslagingen vonden vaak plaats op een hoog juridisch niveau, waarbij de keizer aan zijn adviseurs alle ruimte gaf om hun opvattingen kenbaar te maken, ook al kwamen deze niet overeen met zijn eigen mening over de zaak. Het overleg met het *consilium* leidde er daarom ook lang niet altijd toe dat de keizer het geschil in overeenstemming met de opvattingen van zijn adviseurs beslechtte. Hij koos dikwijls zijn eigen weg, waarbij de specifieke belangen van één of meer bij het geschil betrokken personen vaak de leidraad vormden. Op dit punt zal in de volgende paragraaf nader worden ingegaan.

165 Zie bijvoorbeeld D. 29,2,97 en D. 49,14,50 (2e beslissing). Honoré, *Emperors*, 23 meent dat Severus ook bij de beslissing van D. 14,5,8 het advies van Papinianus volgt. In D. 50,16,240 volgt de keizer het advies van een deel van de juristen in zijn *consilium*, maar uit de tekst wordt niet duidelijk welke juristen dat zijn.

4.3.3.5 Beslissingen

In paragraaf 4.2.2.1 is reeds enige aandacht besteed aan de verschillende soorten beslissingen die we in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* tegenkomen. Er is op die plaats betoogd dat deze beslissingen in vier categorieën kunnen worden ingedeeld, die hier voor het gemak nogmaals zijn opgenomen.

1. uitspraken waarin de keizer tot zijn beslissing komt door het bestaande recht toe te passen;¹⁶⁶
2. uitspraken waarmee de keizer opheldering geeft over een onduidelijk punt in het bestaande recht of zelfs een lacune opvult (rechtsvormende beslissingen);¹⁶⁷
3. uitspraken waarin de keizer een uitleg geeft van een specifiek juridisch document, in het bijzonder testamenten en codicillen;¹⁶⁸
4. uitspraken waarin de keizer het geldende recht buiten toepassing laat en beslist op basis van algemene rechtsbegrippen, in het bijzonder de *aequitas* ('billijkheidsbeslissingen'), omdat een strikte toepassing van het bestaande recht tot een onwenselijke uitkomst zou leiden.¹⁶⁹

Zoals hierboven reeds is benadrukt, was de keizer beginsel niet gebonden aan het bestaande recht, wanneer hij een zaak als rechter beslechtte. Tegelijkertijd werd ook duidelijk dat op de keizer wel een zekere politieke verplichting rustte om de bestaande wetten en het geldende recht zoveel mogelijk in acht te nemen.¹⁷⁰ De balans tussen deze twee uitgangspunten zien we duidelijk terug in de beslissingen die zijn opgenomen in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae*. In sommige zaken deed de keizer niets anders dan het bestaande recht toepassen op de aan hem voorgelegde feiten. Hiertoe behoren niet alleen de beslissingen van de eerste hierboven benoemde categorie, maar ook de meeste uitspraken met betrekking tot de uitleg van testamenten, legaten, fidei-commissen en codicillen (categorie 3). In vrijwel alle zaken waarin dergelijke interpretatiekwesties centraal stonden, hield de keizer bij zijn uitleg van de litigieuze bepaling vast aan de *voluntas testatoris*, hetgeen overeenkwam met de onder juristen bestaande gewoonte om dergelijke documenten zoveel mogelijk op basis van de wil van de erflater te interpreteren.¹⁷¹

166 D. 10,2,41 = D. 37,14,24; D. 36,1,76(74) *pr.*; D. 40,1,10; D. 46,1,68,1; D. 48,18,20; D. 48,19,40; D. 49,14,47,1; D. 49,14,48 *pr.*; D. 49,14,48,1. Hierbij moet worden opgemerkt dat de keizer in drie gevallen (D. 40,1,10, D. 49,14,47,1 en D. 49,14,48,1) besliste dat het traditionele privaatrecht van toepassing was op een fiscaal geschil, waardoor kan worden betoogd dat deze beslissingen ook een zeker rechtsvormend element in zich dragen.

167 D. 14,5,8; D. 16,2,24; D. 22,1,16,1; D. 26,5,28; D. 26,7,53; D. 44,7,33; D. 46,1,68 *pr.*; D. 49,14,47 *pr.*

168 D. 32,27 *pr.*; D. 32,27,1; D. 32,27,2; D. 32,97; D. 36,1,76(74),1; D. 36,1,83(81); D. 50,16,240.

169 In het voordeel van een privépersoon: D. 4,4,38 *pr.*; D. 28,5,93(92); D. 40,5,38; D. 49,14,50 (1e beslissing). In het voordeel van de *fiscus*: D. 29,2,97 en D. 49,14,50 (2e beslissing).

170 Zie voor beide stellingen paragraaf 2.1.2.3.

171 Vgl. Babusiaux, *Erbrecht*, 295 e.v.

Daarnaast bevatten de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* ook een aantal zaken waarin Severus het bestaande recht opzij zette en de zaak besliste op grond van de *aequitas*, *humanitas*, *pietas*, economische overwegingen en/of de overige omstandigheden van het geval. Het gaat hier meestal om zogeheten 'hard cases', waarin de toepassing van het bestaande recht in het specifieke geval zou leiden tot een onwenselijke uitkomst. In een enkel geval werd de beslissing om het recht buiten toepassing te laten ingegeven door praktische bezwaren,¹⁷² in de meeste gevallen lijkt de beslissing van de keizer echter vooral te zijn gebaseerd op de wens om een onfortuinlijk persoon te hulp te komen. Zo hielp hij in D. 4,4,38 *pr.* een minderjarig meisje, van wie de tutoren tekort waren geschoten; dwong hij in D. 40,5,38 de zoons van een overleden vader de pleegdochter van hun vader vrij te laten (zoals de laatste had bevolen in zijn onafgemaakte testament) en wees hij in D. 36,1,76(74),1 de eis van een tante tegen haar minderjarige nichtje af omdat de laatste in staat van armoede verkeerde. Paulus accentueert in zijn beschrijvingen van deze beslissingen de tegenstelling tussen de verschillende wijzen waarop het geschil kon worden afgedaan door zijn eigen opvatting expliciet of impliciet tegenover die van de keizer te plaatsen. Hierbij komt Paulus naar voren als een pleitbezorger voor de strikte toepassing van recht, de *rigor iuris*, terwijl de keizer juist wordt gepresenteerd als de voorvechter van de rechtvaardigheid en een billijke toepassing van recht.¹⁷³

Voorbeelden van teksten die de hierboven beschreven tegenstelling bevatten zijn D. 4,4,38 *pr.*, D. 28,5,93(92), D. 36,1,76(74),1 en D. 32,27,1. In het geval van D. 4,4,38 *pr.* verdedigt Paulus het standpunt dat *restitutio in integrum* in die zaak niet mogelijk was, aangezien niet de minderjarige eiseres zelf de overeenkomst was aangegaan, maar haar overleden vader. De keizer kende echter de *restitutio* toch toe. In zijn beschrijving van het geval van Pactumeia Magna (D. 28,5,93(92)) laat Paulus op subtiele wijze merken dat hij het niet eens was met de beslissing van de keizer: Pactumeia Magna kon volgens hem juridisch gezien geen aanspraak maken op de nalatenschap, aangezien een verkeerde beweegreden van de erflater bij het benoemen van zijn erfgenamen in beginsel geen effect had op de geldigheid van het testament ('*licet modus institutioni contineretur, quia falsus non solet obesse*'). In D. 36,1,76(74),1 vermeldt Paulus expliciet dat hij en andere leden van het *consilium* argumenten op basis van de *lex Aelia Sentia* hadden aangedragen op grond waarvan het litigieuze *fideicommissum hereditatis* aan de eiseres diende te worden toegewezen. De keizer liet zich echter door de *aequitas rei* inspireren en wees de eis af. In de zaak van D. 32,27,1, die betrekking had op de interpretatie van een codicil, betoogde Paulus tot slot dat moest worden aangenomen dat de erflater had gewild dat aan de eiseres slechts de in het codicil aan haar vermaakte goederen toekwamen, terwijl de keizer besloot om de bewoordingen van het codicil '*humanius*' te interpreteren en daarom ook andere zaken uit de nalatenschap aan haar toe te wijzen.

172 D. 49,14,50.

173 Vgl. Nörr, *Rechtskritik*, 127 e.v. De houding van Severus kan worden beschouwd als een vooruitspiegeling van de visie van Constantijn op de positie van de keizer ten opzichte van het bestaande recht. In 319 n. Chr. stelt deze keizer in een constitutie dat alleen de keizer in individuele gevallen het geldende recht aan de billijkheid kan en mag toetsen, zie C. 1,14,1: '*Inter aequitatem iusque interpositam interpretationem nobis solis et oportet et licet inspicere.*' ('Alleen aan ons behoort het voorbehouden te zijn en is het toegestaan om een oplossing te zoeken die het midden houdt tussen de billijkheid en het recht').

Door dergelijke billijkheidsbeslissingen in zijn verzameling op te nemen presenteert Paulus Severus als een welwillende vorst, die betrokken was bij de lotsgevallen van zijn onderdanen en bereid was om het *ius civile* buiten toepassing te laten, wanneer de belangen van betrokken personen en de overige omstandigheden van het geval hierom vroegen.¹⁷⁴ Deze houding van Severus ten aanzien van de toepassing van het *ius civile* was zeker niet uniek. Van zijn voorgangers Hadrianus, Antoninus Pius en Marcus Aurelius, die reeds ten tijde van het bewind van Severus werden beschouwd als goede keizers,¹⁷⁵ zijn soortgelijke beslissingen bekend. Hoezeer de rechtspraak van Severus inderdaad aansloot bij die van zijn voorgangers wordt duidelijk door het volgende voorbeeld.

Een van de bekendste juridische teksten over Marcus Aurelius als rechter is D. 28,4,3, een verslag van Marcellus van een zaak bij het gerechtshof van Marcus Aurelius in 166 n. Chr.¹⁷⁶ Het ging in dit geval om een erflater die een testament had gemaakt en later de namen van de erfgenamen had doorgehaald. Dit had op grond van het *ius civile* als gevolg dat het testament nietig was en dat ook alle individuele beschikkingen die hierin waren opgenomen, zoals legaten en vrijlatingen, hierdoor kwamen te vervallen. Marcus Aurelius besloot echter om de handelingen van de erflater op een 'meer humane' wijze te interpreteren (*humanior interpretatio*) en oordeelde dat slechts de doorgehaalde beschikkingen ongeldig waren, met als gevolg dat de *fiscus* (aan wie de nalatenschap bij gebrek aan intestaaterfgenamen was toegevallen) verplicht was alle legaten en andere beschikkingen uit te voeren. De beslissing van Marcus Aurelius kan met twee teksten uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* worden verbonden. Het idee van de *humanior interpretatio* van de handelingen van een erflater zien we terug in D. 32,27,1, waarin de keizer koos voor dezelfde interpretatiemethode om een uitleg te geven van een bepaling in een codicil. Daarnaast vertoont de inhoud van de beslissing van D. 28,4,3 overeenkomsten met de hierboven beschreven zaak van Pactumeia Magna, D. 28,5,93(92). Severus kende in deze zaak, zoals gezegd, de litigieuze nalatenschap ten koste van zijn eigen *fiscus* toe aan de eiseres Pactumeia Magna, aangezien uit de omstandigheden van het geval duidelijk werd dat dit de wens van de erflater was geweest. Tegelijkertijd oordeelde hij in overeenstemming met de constructie die in D. 28,4,3 door Marcus Aurelius werd gehanteerd dat alle individuele beschikkingen uit het tweede testament, zoals legaten en vrijlatingen, in stand bleven en door Pactumeia moesten worden uitgekeerd. Eenzelfde soort constructie, waarbij de (geldigheid van de) erfstelling in een testament wordt losgekoppeld van de overige hierin opgenomen beschikkingen, werd reeds eerder door Hadrianus als rechter gebruikt om in een ander geschil tot een billijke beslissing te komen, zoals blijkt uit D. 5,2,28:

174 Vgl. Arist. *Or.* 35,17-18.

175 Dio *Hist.* 74(75),2,1: 'οἱ πρόφην ἀγαθοὶ αὐτοκράτορες'.

176 De processuele aspecten van deze tekst zijn reeds behandeld in paragraaf 2.2.4.3 en 2.2.5.

D. 5,2,28: 'Toen een moeder abusievelijk had vernomen dat haar zoon, een soldaat, was overleden, en in haar testament andere erfgenamen had benoemd, heeft de vergoddelijkte Hadrianus uitspraak gedaan dat de erfenis aan de zoon toekwam op zo'n manier, dat de vrijlatingen en legaten moesten worden uitgekeerd. Hierop moet worden gelet, dat de bepaling over de vrijlatingen en legaten wordt toegevoegd: want wanneer een plichtvergeten testament wordt bewezen, dan is er niets uit dit testament geldig.'¹⁷⁷

Alle hiervoor genoemde keizerlijke beslissingen vinden niet hun grondslag in het *ius civile*, maar in de bevoegdheid van de keizer om dergelijke geschillen naar eigen inzicht op basis van noties als de *humanitas* op te lossen. Dit bood Severus en zijn voorgangers de mogelijkheid om een tussenoplossing te zoeken die recht deed aan de belangen van alle betrokken personen en hiertoe eenmalige juridische constructies voor een specifiek geval in het leven te roepen. Door in soortgelijke zaken op dezelfde (in dit geval) humane wijze te handelen en te beslissen, plaatste Severus zichzelf in de traditie van zijn gerespecteerde voorgangers en presenteerde zichzelf als een waardig opvolger van de alomgerespecteerde Antonijnen.

4.3.4 Conclusie: Septimius Severus als goede keizer-rechter

Het beeld dat van Severus als rechter naar voren komt uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* voldoet aan alle verwachtingen die men destijds van een goede keizer-rechter had. Hij wordt door Paulus bewust neergezet als een keizer die toegankelijk was voor zijn onderdanen, ongeacht hun geslacht of sociale status. Zijn interesse was niet beperkt tot spectaculaire strafrechtelijke aanklachten en andere geruchtmakende geschillen binnen de elite, maar hij hoorde ook regelmatig alledaagse zaken over veel minder sensationele en soms zelfs zeer technische onderwerpen. Uit de verslagen van Paulus komt naar voren dat Severus partijen de mogelijkheid gaf om hun standpunten ter terechtzitting uiteen te zetten en te onderbouwen met bewijsmateriaal. Ook Severus' optreden tijdens de beraadslagingen in het *consilium* – zoals dat door Paulus wordt gepresenteerd – voldoet aan alle verwachtingen die men van een goede keizer-rechter had. De beraadslagingen kenden een hoog juridisch niveau, waarbij Severus zijn adviseurs zonder meer de vrijheid gaf om hun eigen visie op het geschil te geven. In sommige gevallen volgde hij de opvattingen van zijn juristen, in andere gevallen was hij van mening dat het aan hem voorgelegde geschil een andere oplossing behoefde. In het algemeen kan worden opgemerkt dat er een duidelijke balans bestaat tussen de verschillende soorten beslissingen die in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* zijn opgenomen. In sommige gevallen gedroeg Severus zich als een gewone rechter en paste simpelweg het bestaande recht toe op het aan hem voorgelegde geschil. In andere gevallen, wanneer de specifieke omstan-

177 Paulus libro singulari de septemviralibus iudiciis. *Cum mater militem filium falso audisset decessisse et testamento heredes alios instituisset, divus Hadrianus decrevit hereditatem ad filium pertinere ita, ut libertates et legata praestentur. hic illud adnotatum quod de libertatibus et legatis adicitur: nam cum inofficiosum testamentum arguitur, nihil ex eo testamento valet.*

digheden van het geval hierom vroegen, toonde hij zich een welwillende vorst en was bereid om de regels te buigen, zodat hij tot een beslissing kwam waarmee de belangen van de betrokkenen het meest gediend waren.

De overeenkomsten tussen het beeld dat van Severus uit de twee werken naar voren komt en het hierboven in paragraaf 4.3.2 beschreven beeld van de goede keizer-rechter ondersteunen de aanname dat de publicatie van de rechtspraakcollectie van Paulus niet primair was ingegeven door de wens om de rechterlijke uitspraken van Severus kenbaar te maken voor de rechtspraktijk. Overwegingen van kenbaarheid van het recht zullen ongetwijfeld een rol hebben gespeeld in de creatie van de rechtspraakverzameling, maar uit het feit dat Paulus geen rescripten of andere vormen van keizerlijke wetgeving in zijn collectie heeft opgenomen, moet worden afgeleid dat Paulus ook een duidelijk *politiek* doel had bij de publicatie van zijn collectie van keizerlijke uitspraken. Alleen een collectie van rechterlijke uitspraken van Severus bood Paulus de mogelijkheid om de lezer inzicht te geven in de wijze waarop de besluitvorming aan de top van de keizerlijke bureaucratie plaatsvond. De centrale figuur in deze besluitvorming, Severus, zet hij daarin neer als een keizer die zijn taken als rechter serieus nam en aan alle verwachtingen voldeed. Het door de jurist geschetste beeld zal Severus zeker hebben behaagd, hetgeen ook blijkt uit het feit dat de oorspronkelijke rechtspraakverzameling nog tijdens het bewind van deze keizer door Paulus is gepubliceerd.¹⁷⁸ Omdat een consciëntieuze uitvoering door de keizer van zijn taken als rechter reeds in de oudheid werd geassocieerd met goed keizerschap,¹⁷⁹ sluit het beeld dat uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* naar voren komt aan bij de wens van Severus om zichzelf zoveel mogelijk als een traditionele *princeps* te presenteren en zijn bewind te verbinden met dat van zijn illustere voorgangers.

Moet nu uit het voorgaande worden afgeleid dat de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* een volledig vertekend beeld geven van Severus als rechter dat lijkt te zijn ingegeven door de wens van een hofjurist om zijn keizer te behagen? Dat lijkt ook weer niet het geval te zijn. Zoals in hoofdstuk 1 reeds ter sprake is gekomen, wordt in de *Historia Augusta* beschreven hoe Severus reeds op jonge leeftijd al interesse in rechtspraak zou hebben gehad en niets liever zou hebben gedaan dan 'rechtertje spelen'.¹⁸⁰ In hetzelfde hoofdstuk is ook betoogd dat het goed mogelijk is dat Septimius Severus een juridische opleiding heeft genoten en zelfs enige tijd de functie van *advocatus fisci* heeft bekleed. Een dergelijke juridische achtergrond maakt het waarschijnlijker dat Severus daadwerkelijk een oprechte interesse had in de juridische taken die met het keizerschap verbonden waren. Daarnaast komen we het beeld

178 Zie over andere vormen van 'Herrscherlob' in de geschriften van de Severische juristen U. Babusiaux, 'Lob des Tyrannen? Juristentaktik in der Severerzeit' in: N. Jansen & P. Oestmann (ed.), *Rechtsgeschichte heute. Religion und Politik in der Geschichte des Rechts. Schlaglichter einer Ringvorlesung*, Tübingen: Mohr Siebeck 2014, 1-26.

179 Millar, *Emperor*, 528-529; Färber, *Gerichtsorte*, 67; Tuori, *Emperor*, 127.

180 SHA *Sev.* 1,4.

van Severus als consciëntieuze rechter ook tegen in de werken van zijn tijdsgenoten Cassius Dio en Herodianus. De laatste merkt in zijn beschrijving van het bewind van Severus op dat deze zich gedurende de jaren die hij in Rome verbleef (203-208 n. Chr.) voornamelijk bezighield met de rechtspraak en het bestuur van het rijk.¹⁸¹ Dio is uitvoeriger in zijn beschrijving van de wijze waarop Severus placht recht te spreken:

Dio *Hist.* 76(77),17,1-2: 'Hij was al aan het werk voor zonsopgang en hierna wandelde hij rond, terwijl hij sprak over en luisterde naar staatszaken. Hierna sprak hij recht, tenzij er één of ander belangrijke feestdag was. En hij deed dit werkelijk zeer goed. Want hij gaf aan partijen voldoende tijd hun zaak te bepleiten en gaf aan ons, zijn adviseurs, grote vrijheid om te spreken. Hij hoorde zaken tot het middaguur, (...)'¹⁸²

Beide auteurs zijn in het algemeen kritisch over de wijze waarop Severus aan de macht kwam en daarna het rijk regeerde. Het feit dat ook zij vermelden dat Severus regelmatig zaken hoorde en dit op een goede wijze deed (vgl. Dio: 'καὶ μέντοι καὶ ἄριστα αὐτὸ ἔπραττε'), rechtvaardigt het vermoeden dat het beeld dat van Severus als rechter uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* naar voren komt in ieder geval gedeeltelijk, mogelijk zelfs grotendeels op waarheid berust.

181 Her. 3,10,2. Vgl. ook Dio *Hist.* 76(77),7,3.

182 ἔπραττέ τι πάντως νυκτὸς ὑπὸ τὸν ὄρθρον, καὶ μετὰ τοῦτ' ἐβάδιζε καὶ λέγων καὶ ἀκούων τὰ τῆ ἀρχῆ πρόσοφρα· εἶτ' ἐδίκαζε, χωρὶς εἰ μὴ τις ἑορτὴ μεγάλη εἴη. καὶ μέντοι καὶ ἄριστα αὐτὸ ἔπραττε· καὶ γὰρ τοῖς δικαζομένοις ὕδωρ ἰκανὸν ἐνέχει, καὶ ἡμῖν τοῖς συνδικάζουσιν αὐτῶ παρησίαν πολλὴν ἐδίδου. ἔκρινε δὲ μέχρι μεσημβρίας, (...)